

Λίσταρος
12.8.23

Ποίηση και θέατρο στην Κρήτη στα χρόνια της βενετοκρατίας, από τον 14^ο μέχρι τον 17^ο αιώνα

Τασούλα Μαρκομιχελάκη
Αναπληρώτρια καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Το Βασίλειο της Κρήτης (1204/11-1669)
και η πρωτεύουσά του, ο Χάνδακας (Candia) ή Κάστρο

«Οι Βενετοί το 1211 ήρθαν στην Κρήτη ως ξένοι κατακτητές, κυρίαρχοι αποικιοκράτες. Συνειδητή τους επιλογή από την αρχή ήταν οι καθολικοί άποικοι-φεουδάρχες να μην ενταχθούν στην κρητική κοινωνία. Για τον σκοπό αυτό θεσπίστηκαν αυστηρά μέτρα εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας, εναντίον των μικτών γάμων και της πώλησης των φέουδων σε μη καθολικούς. Οι φεουδάρχες ήταν υποχρεωμένοι να έχουν τη μόνιμη κατοικία τους σε μια από τις πόλεις, σε ένα αστικό, λίγο πολύ βενετικό περιβάλλον, κοντά δηλ. στις βενετικές αρχές, [και] τις καθολικές εκκλησίες, και μακριά από τον ορθόδοξο πληθυσμό της υπαίθρου». (Arnold van Gemert)

Φτερωτό λιοντάρι: το σύμβολο του κράτους της Βενετίας

Η Μεσαρά σε χάρτες της Βενετοκρατίας

CRETA sive CANDIA.

72

Ας δούμε τώρα τον Λίσταρο
μέσα σ' αυτό το πλαίσιο:

Ένα μικρό χωριό των δυτικών
Αστερουσίων:

Ο Λίσταρος (Glistarò) τον 16^ο αιώνα

Αριθμός και ηλικία κατοίκων:

- Στην απογραφή του 1582 το χωριό έχει 72 κατοίκους (παράβαλε την Πόμπια με 399, τα Πηγαϊδάκια με 319 και τη Μιαμού με 204 κατοίκους).
- Από τους 72, οι 20 ήταν στρατεύσιμοι* άντρες (15-60 ετών), 20 ήταν τα αγόρια (μέχρι 14 ετών), υπήρχε μόνο 1 ηλικιωμένος άντρας, και 31 ήταν οι γυναίκες κάθε ηλικίας.
- *Οι στρατεύσιμοι ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν υπηρεσίες στο βενετικό κράτος ως κωπηλάτες στις γαλέρες, και ως εργάτες σε δημόσια έργα. (Κώστας Γ. Τσικνάκης)

Ο Λίσταρος (Glistarò) τον 16^ο αιώνα

- Ανάμεσα στους πρόσφυγες που ήρθαν μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και εγκαταστάθηκαν στη Δυτική Μεσαρά ήταν και μέλη της οικογένειας Παλαιολόγου.
- Τον Αύγουστο του 1572, συνέταξε στον Χάνδακα τη διαθήκη του ο Νικόλαος Παλαιολόγος του Μάρκου.
- Και σ' αυτήν καταγράφει τη μεγάλη περιουσία που διέθετε στην περιοχή: κτήματα στα χωριά Σίβα, Κουσές, Άγιος Κωνσταντίνος, Φλαμπανοχώρι, και... Λίσταρος. Αυτά τα αφήνει στον γιο του, και την κόρη του την προικίζει με μετρητά.
- Γενικά όμως στη Δυτική Μεσαρά τα μεγαλύτερα φέουδα τα κατείχαν οι βενετοκρητικές οικογένειες Ντα Κανάλε και Μέζερη. (Κώστας Γ. Τσικνάκης)

«Με το παραμέρισμα των θρησκευτικών διαφορών και με τη δυνατότητα που δόθηκε στους ντόπιους να συμμετέχουν ισότιμα με τους ξένους στην οικονομική ζωή, ο ελληνικός και ο βενετικός πληθυσμός της Κρήτης οδηγήθηκε σταδιακά προς την ειρηνική συνύπαρξη και τον γόνιμο πολιτισμικό διάλογο. Η μακρόχρονη συμβίωση των δύο στοιχείων δημιούργησε έναν κοινό βενετοκρητικό πολιτισμό. Από τη μία, όσο περνούσε ο καιρός, οι Βενετοί που είχαν ριζώσει στην Κρήτη επηρεάζονταν ολοένα και περισσότερο από το φυσικό και το ανθρώπινο περιβάλλον. Οι Κρητικοί από την πλευρά τους, ως κληρονόμοι μιας πλούσιας πνευματικής και καλλιτεχνικής παράδοσης, κατάφεραν να αφομοιώσουν και να μεταπλάσουν τις ξένες επιδράσεις, μπολιάζοντας τη βυζαντινή παράδοση με πολιτισμικά δάνεια από την αναγεννησιακή Δύση. Αυτή η αξιόλογη διαδικασία θα κορυφωθεί με τη διαμόρφωση ενός καθαρά κρητικού πολιτισμού...»

(Χρύσα Μαλτέζου)

... ο οποίος μεταξύ
άλλων εκδηλώθηκε
και στις τέχνες:

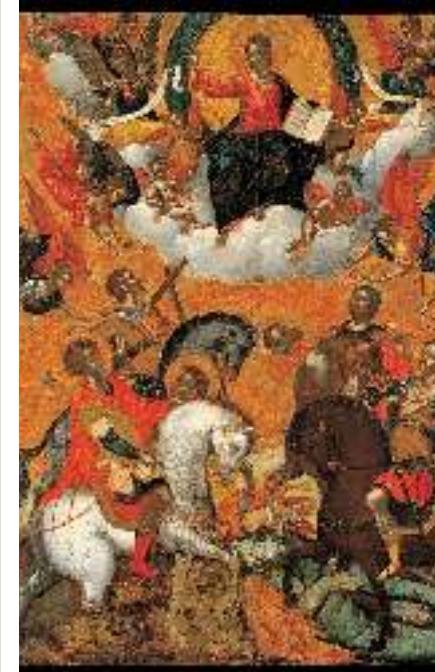
Zωγραφική

Η Κρητική Σχολή

Μιχαήλ Δαμασκηνός

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Εμμανουήλ Τζάνες

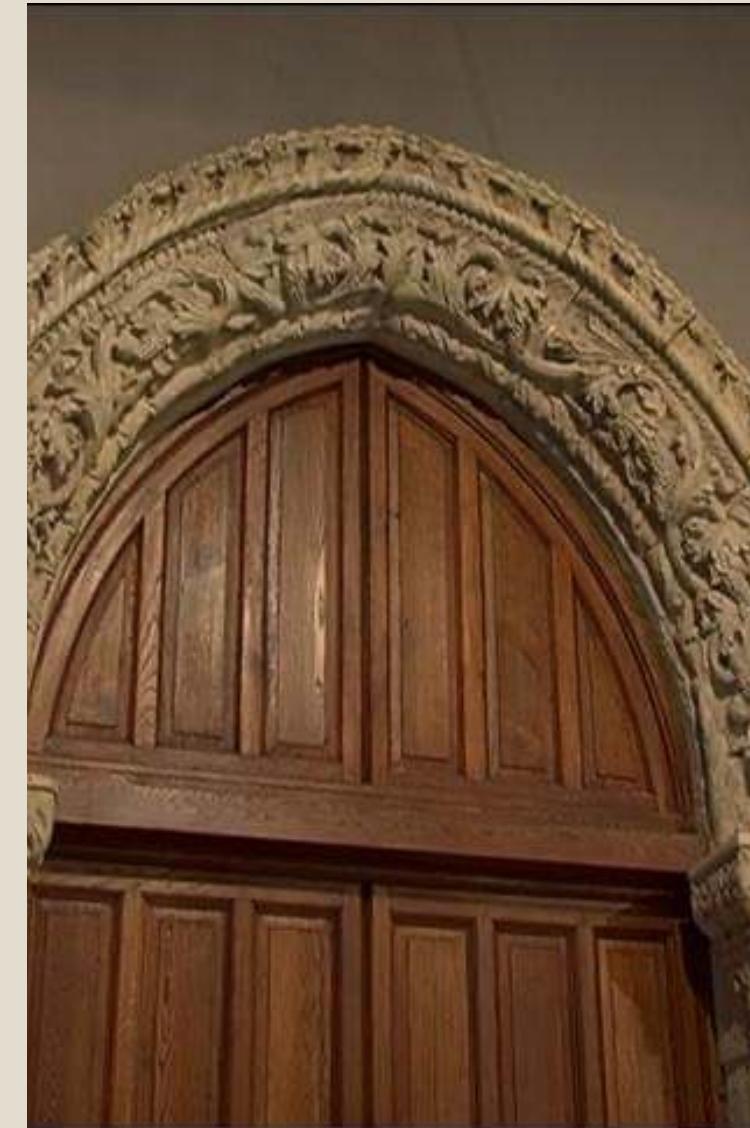

Αρχιτεκτονική

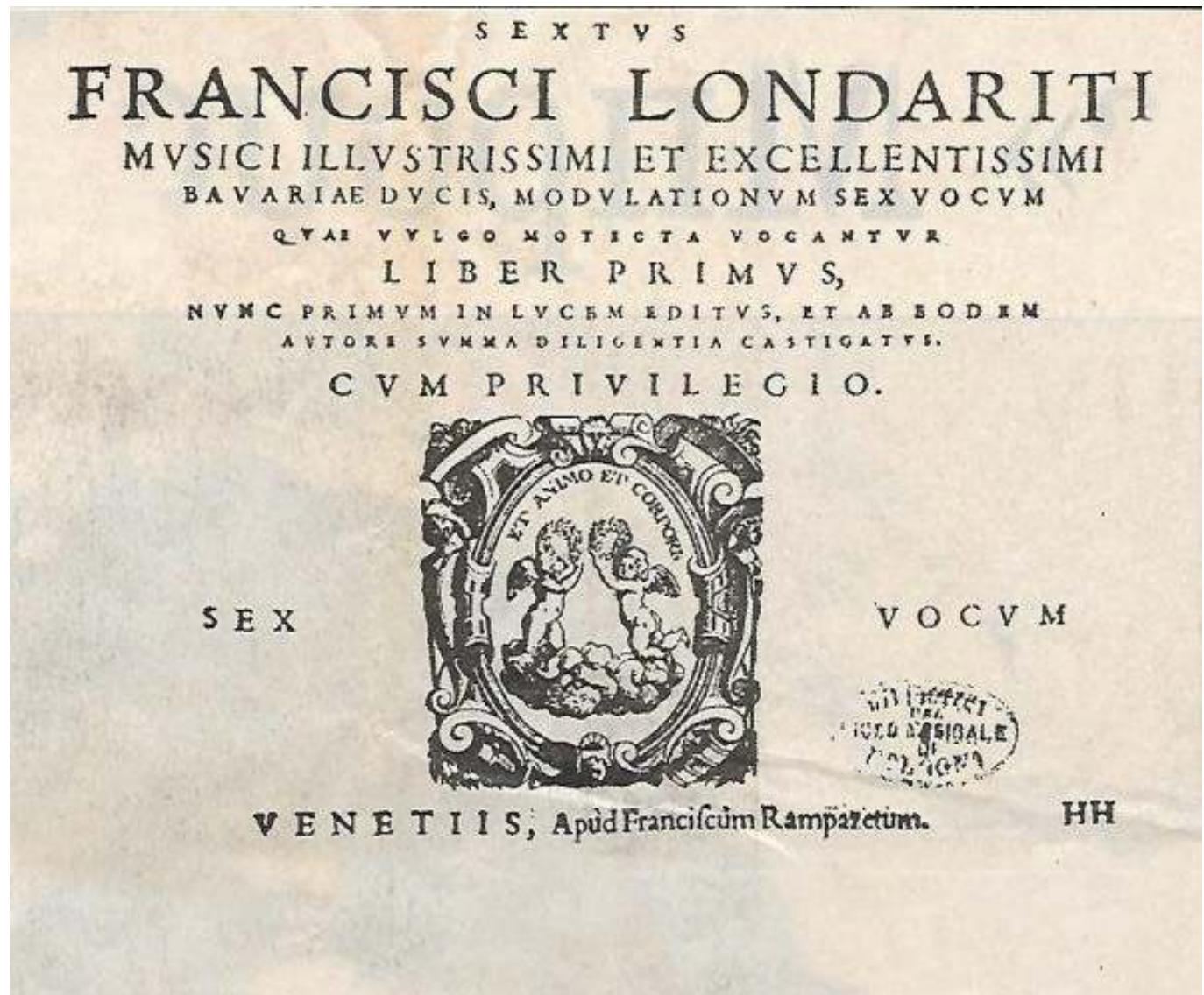
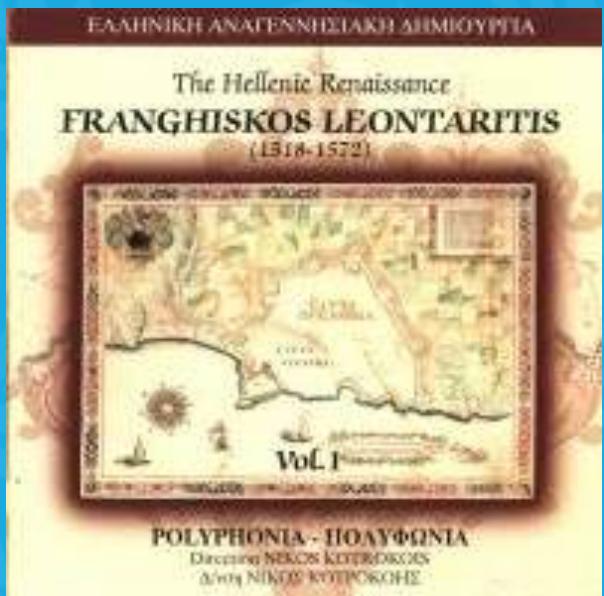

Γλυπτική

Φραγκίσκος Λεονταρίτης

μουσική

Ιερέας και οργανίστας στον καθολικό ναό
του Αγίου Τίτου στον Χάνδακα

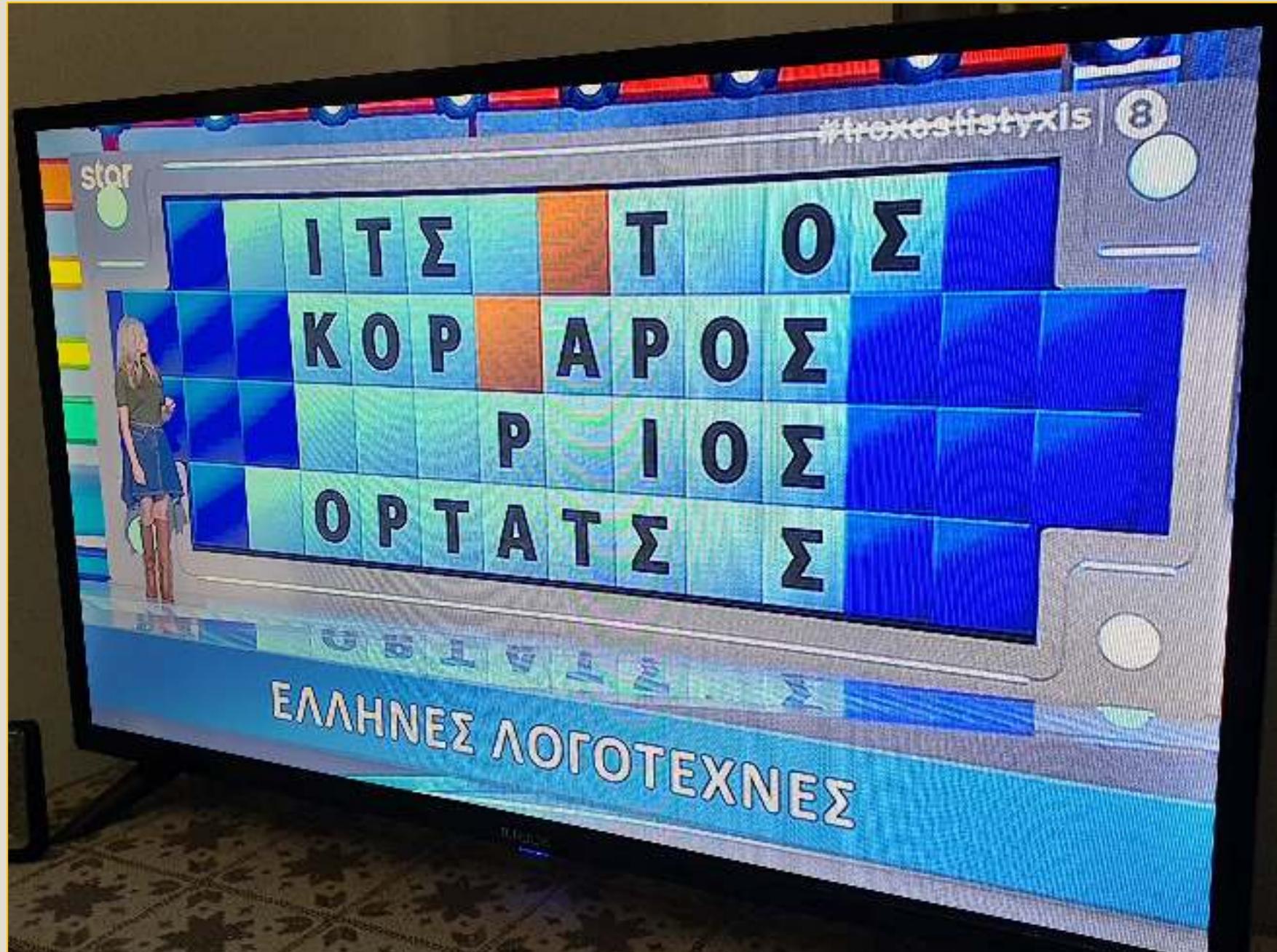
Και λογοτεχνία!

Ποίηση
Πεζογραφία
Θέατρο

Στην κρητική διάλεκτο,
στα αρχαία ελληνικά και στα ιταλικά...

Κρητική λογοτεχνία παντού!

- «Τροχός της τύχης», 20.1.21

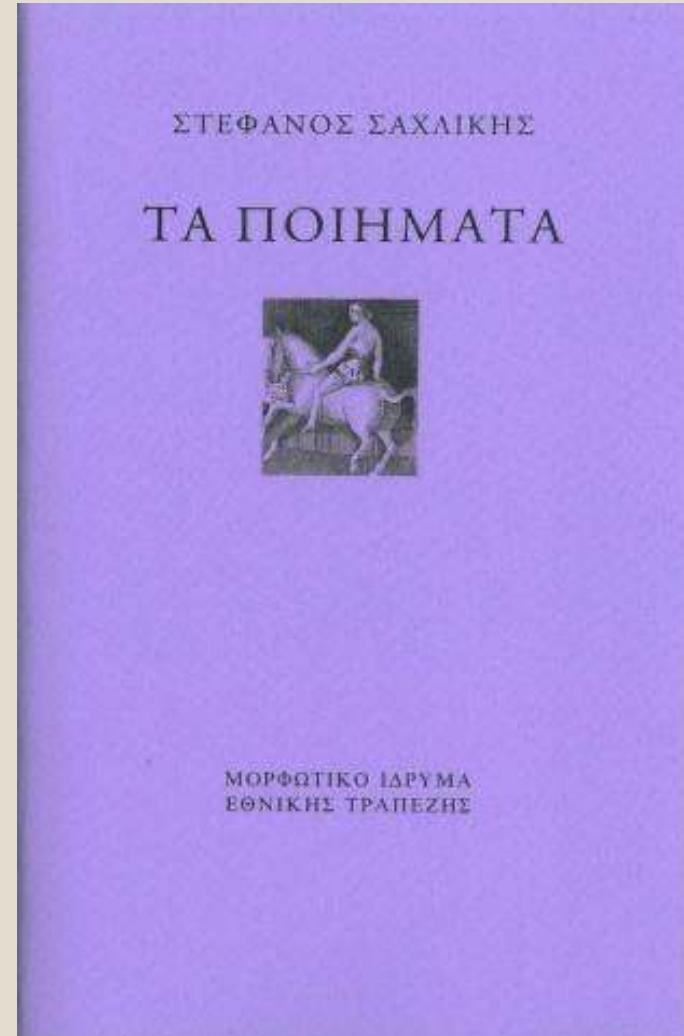
14ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Ο πρώτος
ποιητής
και τα έργα του

Η Κρήτη των 14^ο-15^ο αιώνα
Η εποχή της Πρώιμης Κρητικής λογοτεχνίας

Ο εισηγητής του ομοιοκατάληκτου δίστιχου
στη νεοελληνική ποίηση

Στέφανος
Σαχλίκης

Στέφανος Σαχλίκης: ο βίος

c. 1331: Γεννιέται στο Κάστρο (=Χάνδακας) της Κρήτης

1348: Επιδημία πανώλης («Μαύρος Θάνατος»). Πεθαίνουν ο πατέρας και
η αδελφή του, και ο Στέφανος κληρονομεί την οικογενειακή περιουσία

1357-1360: Μέλος του Μείζονος Συμβουλίου του Χάνδακα

1361: Απορρίπτεται από το Μείζον Συμβούλιο

1362: Απορρίπτεται για δεύτερη φορά.

1364-1371: Μέσα σε αυτό το διάστημα, ο Σ. περνά μισό ή ένα χρόνο στη
φυλακή

1371-1382: Ο Σ. ζει στο χωριό Πενταμόδι

1382-1391: Ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου στο Κάστρο

πριν από το 1403: Πεθαίνει

α' περίοδος (1364-1371)

[κοινό ακροατών]

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη φυλακή γράφει τα ποιήματα «Περί φίλων» και «Περί φυλακής» – πιθανότατα το «Καταλόγι της Πόθας» (ανομοιοκατάληκτα) και τη «Βουλή των πολιτικών» (πολύστιχη ρίμα).

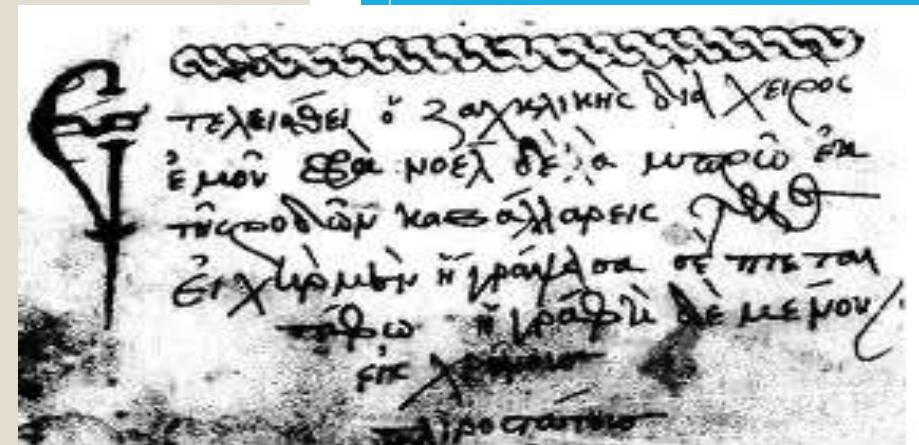
β' περίοδος (1385-1390)

[κοινό αναγνωστών]

Μετά την επιστροφή από το Πενταμόδι, γράφει τις «Συμβουλές στον Φραντζισκή» (1385-1390) (σε δίστιχα) και την «αυτοβιογραφία» του («Αφήγησις παράξενος», σε δίστιχα)

(Arnold van Gemert)

Στέφανος
Σαχλίκης:
το έργο

Κι από το Κάστρο μ' έβγαλε, εις το χωριόν μ' επήγε...

Το Πενταμόδι σήμερα

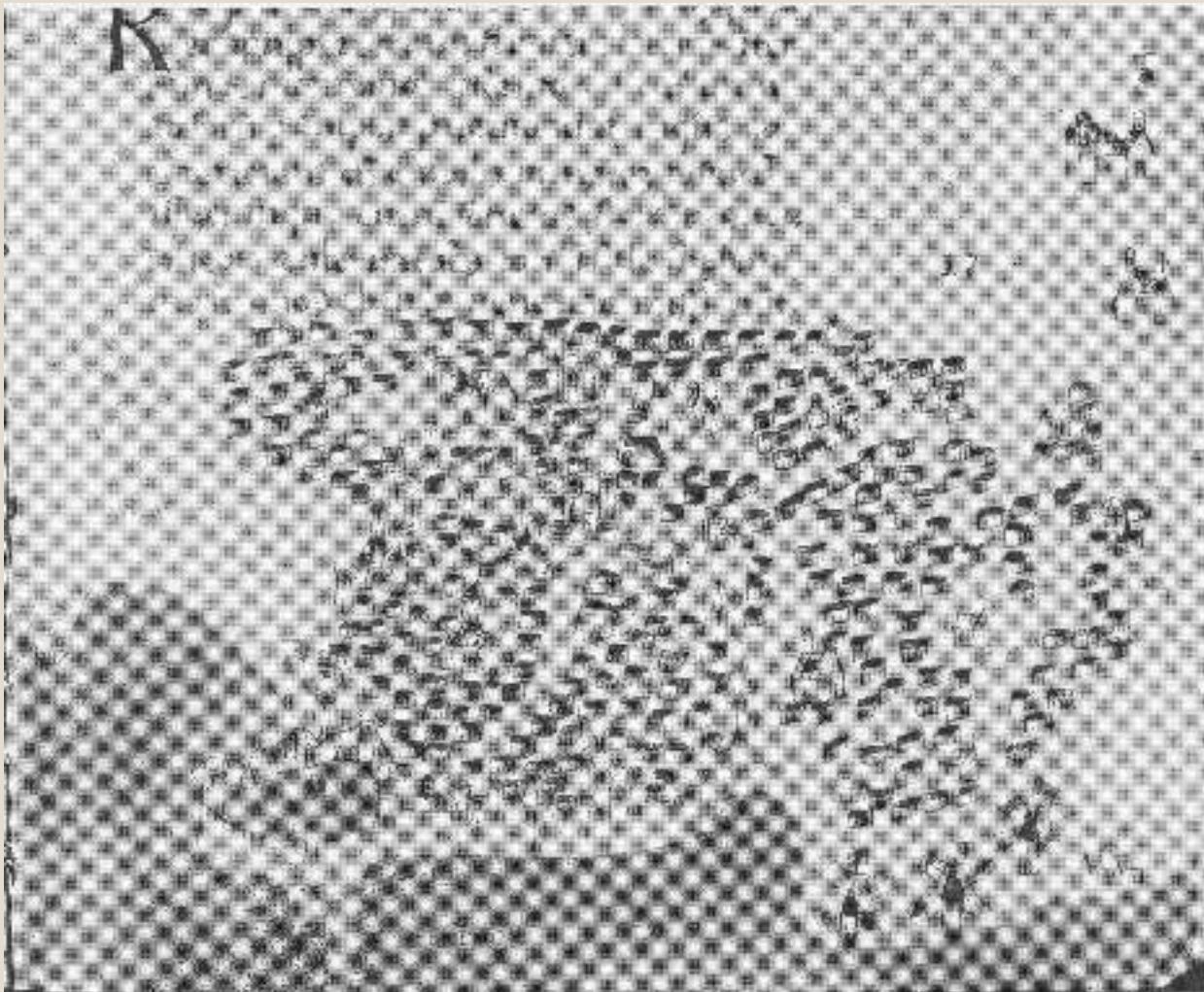
Στέφανος Σαχλίκης: οι σπουδαιότερες καινοτομίες

1. Η γλώσσα του είναι συχνά εντυπωσιακά «νεοελληνική» (με στοιχεία κρητικά)
2. Εισάγει την ομοιοκαταληξία
5. Εμπλουτίζει ειδολογικά την πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση

Βενετσιάνικη κρήνη
στο χωριό του ποιητή (2018)

※

*Kαι στα στενά του Κάστρου μας
τριγύρω να γυρίζω...*

Το Κάστρο στα χρόνια του ποιητή
Στέφανου Σαχλίκη
(1331-περ. 1400)

Απόσπασμα από την ποιητική «αυτοβιογραφία» του ποιητή:
(Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη)

Ως νυκτερίδα ἐγύριζα εἰς τὸ Ξώπορτον τοῦ Κάστρου
κι ύπήγαινα νὰ κοιμηθῶ μὲ τῆς ἡμέρας τὸ ἄστρον.

Οἱ συντροφιές, τὰ γιόματα κι οἱ δεῖπνοι κάθ' ἡμέραν,
καὶ τὰ μεγάλα ἀνήφορα κατήφορα μ' ἐφέραν,
διατὶ οὐδὲν εἶχα ἐνθύμησιν στὸ σπίτιν νὰ γυρίσω,
ἀμὴ ὠρεγόμην κι ἥθελα πάντα καλὰ νὰ ζήσω
καὶ τὸ ἐδικόν μου πάντοτε διὰ τοῦτο νὰ χαρίσω.

Οὐδὲν σὲ βάνω βασιλιά, οὐδὲ ἄρχοντα, οὐδὲ ρήγα,
νὰ ἐξοδιάζῃ περισσὰ καὶ νὰ ἐσοδιάζῃ ὀλίγα,
νὰ μηδὲν ἔλθῃ εἰς πτωχειάν, νὰ μηδὲν ἐρημάζῃ,
νὰ ἀγανακτίζῃ πάντοτε, νὰ βαριαναστενάζῃ.

Διὰ ἐκείνην τὴν πολιτικὴν στὴν φυλακὴν μ' ἐβάλαν
καὶ ἀπῆτις μ' ἐρημάξασιν, τότε κοντὰ μ' ἐβγάλαν.

Καὶ τὰ ἔγραψα εἰς τὴν φυλακὴν διὰ τὲς ἀρχιμαυλίστρες
καὶ τὰ παιδία τοῦ σκολειοῦ πολλὰ τὰ ἐτραγουδοῦσαν.

Καὶ ἀπεὶν ἐλευθερώθηκα, ἡ Τύχη μου ἡ καμένη,
ώς ἦτον νὰ μὲ πολεμᾶ πάντοτε μαθημένη,
λέγει: «Ἄγωμε εἰς τὸ χωριόν, νὰ κάμεις τὲς δουλειές σου,
καὶ ἄφες τοῦ Κάστρου τὰ στενά, ἄφες τὲς πελελιές σου,
νὰ λείπεις ἐκ τὲς ἔξοδες κι ἐκ τὲς ἐντυμασίες,
νὰ μὴ σὲ τρῶν πολιτικές, μηδὲ καὶ μαυλισίες.
Λεῖπε ἀπὸ τόσην ἔξοδον καὶ γίνου νοικοκύρης,
ἀν ζήσεις, νὰ περισσευθεῖς καὶ πάλιν νὰ διαγείρεις·
ὄντα τυχαίνει, γύρευσε, σπούδαζε νὰ ἐσοδιάζεις,
καὶ θέλεις ἔχειν εἰς καιρόν, ἀν πρέπει νὰ ἔξοδιάζεις».
Ἐκόμπωσέ με ἡ Τύχη μου, εἶπε με: «Γεῖρε, φύγε»,
καὶ ἀπὸ τὸ Κάστρον μ' ἔβγαλεν, εἰς τὸ χωριόν μ' ἐπῆγε.

Ἄπειν μ' ἐπῆγεν στὸ χωριὸν καὶ ἀπεῖν ἐσυνεπῆρα,
οὐδὲν μ' ἔμαθε ἡ Τύχη μου, ἡ δολερή μου Μοίρα,
νὰ ἀποκρατίζω κτήματα, νὰ σπέρνω μὲ ζευγάριν,
ἀμὴ μ' ἔμαθεν κυνηγὸν μὲ σκύλους, μὲ ζαγάριν.

Οὐδὲν ᾧτον στὸ σπίτιν μου οὐδὲ προβάτου τρίχα,
οὐδὲ μιτάτον ἔκαμα, ἀλλ' οὐδὲ ἀλῶνιν εἶχα.

Όλοι ἐβόσκαν πρόβατα κι ἐλάλουν τὰ ζευγάρια
κι ἐγὼ σκύλους ἐλήτευγα κι ἔσυρνα τὰ ζαγάρια.

Όλοι ἐκατευοδώνασιν τὰ λοῦρα καὶ τὰ ύνια,
κι ἐγὼ εἰς τὰ ὅρη ἐγύριζα κι εἰς τὰ ψηλὰ βουνά.

15ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Η παραγωγή
λογοτεχνικών
έργων
μεγαλώνει

Απόκοπος

του [Πέτρου;]
Μπεργαδή

Το αριστούργημα
της Πρώιμης
Κρητικής
λογοτεχνίας

15^{ος} αιώνας

Αριστερά: Σκηνή από
την παράσταση του
έργου από την Εταιρία
Θεάτρου «Χώρος»,
2009

Σκηνική παρουσίαση του
Απόκοπου από την Εταιρεία
Θεάτρου «Χώρος» στο 11ο
Διεθνές Κρητολογικό
Συνέδριο, Ρέθυμνο,
Οκτώβριος 2011

Καὶ δράκοντα εἶδα φοβερόν...

Τα ερωτήματα των νεκρών στον ζωντανό που κατέβηκε στον Άδη:

Τὰ χνῶτα σου μυρίζουσι καὶ τὰ λινά σου λάμπουν,
νά εἰπες λιβάδιν ἔτρεχες καὶ μονοπάτια κάμπου:
ἀπὸ τὸν κόσμον ἔρχεσαι, τῶν ζωντανῶν τὴν χώρα!

Εἰπέ μας ἂν κρατεῖ οὐρανὸς κι ἂν στέκει ὁ κόσμος τώρα·
εἰπὲ ἂν ἀστράπτει καὶ βροντᾶ καὶ ἂν συννεφιᾶ καὶ βρέχει
καὶ ὁ Ἰορδάνης ποταμὸς ἂν κυματεῖ καὶ τρέχει·
καὶ ἂν εἶναι κῆποι καὶ δεντρά, πουλιὰ νὰ κιλαδοῦσι
καὶ ἀνὲ μυρίζουν τὰ βουνιὰ καὶ τὰ λαγκάδια ἀχοῦσιν.

Εἶναι λιβάδια δροσερά, φυσᾶ γλυκὺς ἀέρας,
λάμπουσιν τ' ἄστρη τ' οὐρανοῦ καὶ αὐγερινὸς ἀστέρας;
Καὶ ἀνὲ σημαίνουν οἱ ἐκκλησιὲς καὶ ψάλλουν οἱ παπάδες,
καὶ ἂν γέρνουνται καὶ τὴν αὐγὴν ν' ἄφτουσι τὲς λαμπάδες;

Παιδιὰ καὶ νὰ μαζώνουνται, νέοι τὸ καλοκαίριν
καὶ νὰ περνοῦν τὲς γειτονιὲς κρατώντ' ἀπὸ τὸ χέριν;
καὶ μετὰ πόθου τὴν αὐγὴν νὰ παρατραγουδοῦσι
καὶ σιγανὰ νὰ περπατοῦν, μὲ τάξιν νὰ περνοῦσι;
Γίνουνται γάμοι καὶ χαρές, παράταξες καὶ σκόλες;
Φιλοτιμοῦνται οἱ λυγερὲς τάχα καὶ χαίροντ' ὅλες;
Στὸν κόσμον τὸν ἐδιάβαινες, στὲς χῶρες τὲς ἐπέρνας,
οἱ ζωντανοί, ὅποὺ χαίρονται, ἢν μᾶς θυμοῦντ' εἰπέ μας·
εἰπέ μας, θλίβουνται διὰ μᾶς καὶ κόπτουνται καμπόσον;

Καὶ ἀν τὸ Σαββάτον βιάζουνται ἀπ' ὕρας νὰ σκολάσουν,
νὰ ἐμπαίνουσιν εἰς τὸ λουτρόν, νὰ ἐβγαίνουσιν, ν' ἀλλάσσουν;
καὶ τὸ ταχὺ τὴν Κυριακὴν τὴν ὅψιν τους νὰ πλένουν
καὶ σκολινὰ νὰ βάνουσι, στὴν ἐκκλησιὰν νὰ πηάνουν·
καὶ ἀν μετὰ βάγιων καὶ μαντυῶν οἱ ἀρχόντισσες γυρίζουν
καὶ ώς ἀπὸ μόσχου καὶ λουτροῦ περνώντα νὰ μυρίζουν;
Νά 'χουν οἱ ἀρχόντισσες αὐλές, παλάτια καὶ τρικλίνους
καὶ ἀν ἔναι θάρρος εἰς αὐτὲς καὶ ὑπεριψιὰ εἰς ἐκείνους,
νὰ σύρνουσιν ὑποταγές, στοὺς κάμπους νὰ τεντώνουν
καὶ μὲ γεράκια καὶ σκυλιὰ περδίκια νὰ ζυγώνουν;
Καὶ ἀν προτιμεύγουν γέροντες, μικροὶ καὶ ἀκοδεσπότες,
ώσὰν ἐπροτιμεύγουντα, ὄντεν ἐζοῦμαν τότες;»

16ος αιώνας

Νίκος Καζαντζάκη, Δομίνικος Θεοτοκόπουλος και Βιτσέντζος Κορνάρος.
Γλυπτή σύνθεση της Ασπασίας Παπαδοπεράκη, 2006, Ηράκλειο.

Τα έργα
της Κρητικής
λογοτεχνίας
στο τυπογραφείο,
και η αναγέννηση
του θεάτρου

Απόκοπος: το πρώτο έντυπο νεοελληνικό λογοτεχνικό κείμενο

Το εξώφυλλο και η 1^η σελίδα από την πρώτη έκδοση του *Απόκοπου*: Βενετία, Δεκέμβριος 1509

Απόκοπος Τυπωρυαδή, ού μα λαγιστάτε.
την ξευτεί Φρονμει, φλαλα' πεδηστάτη.

Ιανάκιον την ένθαξα, γα καραβίζει μεράδη.
Είναια στάκρεβοστη μεν, κατανοντροκριμάτη.
Ε φασάθηκε ιερέχα, ής λιβαδίν όρευμένοι.
Φαρή ικαθαλίκευσ, σταλοχαλικέρμητ.

Κ έχασή ξέστη μουσική, το χαρι με και Τάρη.
Ξωμάνες Εμωιά άρματα, συγίτης κρή θεζάρη.
Κ αφανίεται σχειδίοχτα, μεθράσσει λασφίκα.
Ορις οριτοτίκητ, και ορει μεβίσα έκηρα.

Π εουκον τηρίχειν ιρχητ, πεχα φαβάλα χόρα.
Γιπρεχα ορτακη τβάστε, γι σκορομαστρίρα.

Κ άλις αστό τα ματημου, έχαθεκεν το λαφιτ.
Η πάδη η πάτη έχαθεκετ, Κα περδ τεν Γράφετ.

Λ αγέρ τηρέχετε ιαστατ, ού πις καρή το απουδίζη.
Κάτιον ξεπρέχεν πέπαστη, η γι φερίν κολαζέτ.

Κ αλαγαλί αγαλί έση θητα, συγή συγή αρτιατσι.
Την κοστρεζετικίρημους, ταΐζιν κρή τάχαλατου.

Κ απός την δέλια ίσουσα, σαλ λιβαδιού την μέση.
Λαυριαθητός ζεζάρητ, η μετέχετ που τη ζέσεται.

Ε πέζμωτ ζες πιδετούρη, κεδίτη πάλεγρέρου.

Ηρή τάρματα ιερέζησηκα, Η πατά ού παδορέγιου.

Ο τόπης οπεν, έταξ ζένη, λέγω ικετόζεν έγαλη,
Πετρέ λιβαδιού έφαλαδ, κατογεράτης Ταΐζι-

Τα κυριότερα κριτήρια για να φτάσει ένα δημόδες λογοτεχνικό κείμενο στο τυπογραφείο:

1. Το κείμενο να είναι **σύντομο**, κατά προτίμηση όχι μεγαλύτερο από οκτώ φύλλα, 16 σελίδες.
2. το έργο να είναι **ομοιοκατάληκτο**. Τα ανομοιοκατάληκτα έμμετρα κείμενα αποκλείονταν.
3. Το περιεχόμενο να μην δημιουργεί ηθικά, εκκλησιαστικά ή πολιτικά προβλήματα.
4. Η γλώσσα να μην είναι υπερβολικά ιδιωματική.
5. Ως προς το είδος και τη θεματική, το έργο να ταιριάζει με τα κείμενα που είχαν επιτυχία στην ιταλική αγορά

Απόκοπος: Η μορφή του κειμένου της έκδοσης του 1534.

ποιητική μητριγενή,
φέμας λαζανάτη,
πλεύ χρυσοί οι φρέσιμοι,
πολλά πολεμοτάτη.

Μετάπο μόνου ανύπαξο,
νόμοι μαραθών επιλέξην,
επιλέξην πόλεμοτάτη μου,
πολλά πολεμομάχησιν.
Ε φρέσιμοι μου πήγεν,
ότι λαβάδιν φρέσιμοι,
φρέσιν εγκαλύπταγα,
πολλοχαλινομάχοι.
Κ άχα τών λαστιν μου αποτίν,
πολλά μους και τάξην,
χωρινόσιν πολιτείατη,
στράτης μου δεξιάν.
Κ από φτών μι ο ιερόθυμο,
μι θράσσοι ιλαρίου,
θρεπτού ποσίτην,
τούγκης μι είσιν ικίνα.
Π ρωσίτη πρεδεινέρχοται,
τέχνα κα βίλα χρο.
Γ πρεχαστή κατε τζάκια,
τη ποιεωματέρχοται.
Κ άλις τόπο τη μάτια μοι,
έχαζηκαν ή λέρου,
και πάσι και πά γέχαζηκον,
έχαπον την γρέφειν.
Τι απόν ή τρέχεινέ πουστο,
αύτοις και η αποτίμηση,
και η ειτρέχην ποστασον,
και η φρεσκινολέζη.
Και σάρδι άγαλι ή πόλην,
στρατική πομπή ποσι.

Τινάδημαν ούζον ζον μου,
ποιέστη και τα πρελάτου.
Και πρέπει πάνι θανάτη,
οπού λαβάδιν πάνι μάση,
μπινηρά δι, πρεπει ούζον,
και αφρί χρι με την πρελάτη.
Ε πέιστα ή; ήν θεντρέιν,
κέρδεστο πολλαγό μου,
και πάρμαστο ούζον παναζη,
δι πετα τη πολιθρόν μου.
Ο τόπος ο πονι ιπέχασσος,
λέρω έκαν ο πονι ιπέχασσο,
ηπει τού λαβάδιου ούζον,
κάτιον γράμπος τού ήν.
Τ ούζον ήτεν τρεφερέν,
κάτιχα πονησ το φύλασ,
θέχαν και συγκρέπτου ούζον,
και μιαζηρέσ αιλάζ.
Κ αι μιαζηρέφητα πολλά
από θετρού φιλεμάγια,
μετά πάνι φύτησαν ουκοπέν,
έλαλαν η καφέ ούζο.
Κ αι θετρού τα καράκια τη θεντρέιν,
πάνι ούζον ταν τόπου,
και πάνι πουλάσιαν η μαλιωδεύ
και ούζομπρουν του κάποιου.
Ωι επόδιαστη ούζομπρατη,
τουν πάθη ούζοτέρο,
και σοχεζέμπολ η θεντρέιν,
πάνι πάνι καρφίων άποιο,
Κ αι φάληρα ούζει ούζετην,
μαλιωδην φιλεμάγιον,
κάτιχα η μαλι συγκρέπεν,
πολλάζιον και συσθεμέλιον.
Ε ιδύς πάνιθημα ούζομπρατη,
και πάνι τρεφερέν ούζον,
και η μαλισση μι θεμάζ,
επό μαρκέσ μι ούζοθη.

Ένα ποίημα για τον καταστρεπτικό σεισμό του 1508 στην ανατολική Κρήτη

Περιπτώσεις θυμάτων από τον σεισμό του 1508:

Πόρτα δεν ήτονε ανοικτή, αμ' όλες κλειδωμένες,
οι γειτονιές αλάλητες και παραπονεμένες.
Άρχος δεν έμεινε ποθές σ' αρχοντικόν παλάτι,
αμ' όξω τα παράτραφα και τες κοπρές εκράτει.
Οι άρχοντες με λύπησην ένας τ' αλλού να λέγει:
«Η θλίψις σου βαραίνει μου και την καρδιά μου φλέγει.
Ειπέ μου, αφέντη, στο χωριό ήτον ζημιά μεγάλη;»,
να λέγει: «Δεν εγρούκησα, μόν' τη δική μου ζάλη,
οπόπλακάθη το παιδί το κανακάρικό μου,
που βρίσκετον παρηγορά μέσα στ' αρχοντικό μου».
Κι ένας να λέγει: «Αρχόντισσα ευρέθη πλακωμένη,
αμάδι με τον άρχον της κείτεται πληγωμένη».
και άλλος να λέγει: «Σύψυχη επήγε η φαμελιά μου,
και δεν απόμεινεν εμέν κανένα εκ τα παιδιά μου».

Αλεξανδρινή απεικόνωση θυσίας (μικρογραφία από παλαιό χρόνο του 14ου αι.)

και άλλος να λέγει: «Του παιδιού τον πόδαν και το χέρι
οι πέτρες εις το πλάκωμα τα κόψαν σαν μαχαίρι».
Και ένα από τ' αρχοντικά με κάμνει να λυπούμαι,
εις δρό ζω και φαίνομαι πάντοτες να δηγούμαι:
σ' εκείνο το Γριλιονικό, το βουλισμένο σπίτι,
που δεν εγίνη πλεότερον κακόν σ' δλην την Κρήτη,
εννέα ψυχές επλάκωσεν, μάνα, τρεις θυγατέρες,
οπού τες εκανάκενε νύκτες και τες ημέρες.

H Φυλλάδα του Γαδάρου ή: Γαδάρου, λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία

- Σατιρικό και διδακτικό στιχούργημα με χιουμοριστικό και σκωπτικό τόνο. Το έργο ανήκει στην παράδοση (ήδη από την αρχαιότητα με τον Αίσωπο) των αλληγορικών διηγήσεων στις οποίες πρωταγωνιστούν ζώα με ανθρωπομορφικά στοιχεία.

- Κρήτη, αρχές του 16^{ου} αι.

- α' έκδοση: Βενετία 1539

- Τι είναι η «φυλλάδα»:

ολιγοσέλιδο λαϊκό βιβλίο με μεγάλη διάδοση στην Τουρκοκρατία, ένα μπεστ σέλερ της εποχής, ποιοτικά φτηνό ως προς την εκτύπωση και την εμφάνισή του, που συνήθως διασκευάζει, σε έμμετρο ή πεζό λόγο, κάποιο επιτυχημένο έργο.

- Πρόκειται για ομοιοκατάληκτη διασκευή («ριμάδα») του *Συναξαρίου του τιμημένου γαδάρου* σε 540 στίχους, με εντονότερο το κωμικό στοιχείο.

1508 -1580: Οι «χαμένες γενιές της Κρήτης»

V. M. Coronelli, Η πόλη του Χάνδακα με τις οχυρώσεις της.

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ

Η εποχή
των μεγάλων
έργων

Τζώρτζη να πεις πως λέσινε Χορτάτση τ' όνομά μου...

- ο πατέρας του νεοελληνικού θεάτρου

ΕΡΩΦΙΛΗ

Πλαν
αρε
ιος

Έρω
φίλη

Τα χορικά της Ερωφίλης

- Τραγούδι: Μιχάλης Σταυρακάκης

Αριστερά: Φιλόγονος και Ερωφίλη μπροστά στο βατσέλι.
Από παράσταση του ΔΗΠΕΘΕ Κρήτης, 2005.

Τα ιντερμέδια της Ερωφίλης

Δραματική Σχολή Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος, 2018

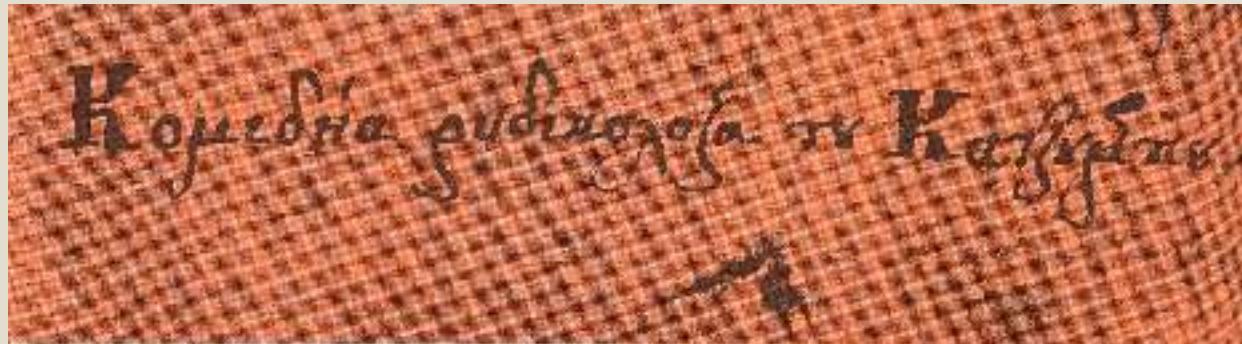
ΚΑΤΖΟΥΡΜΠΟΣ

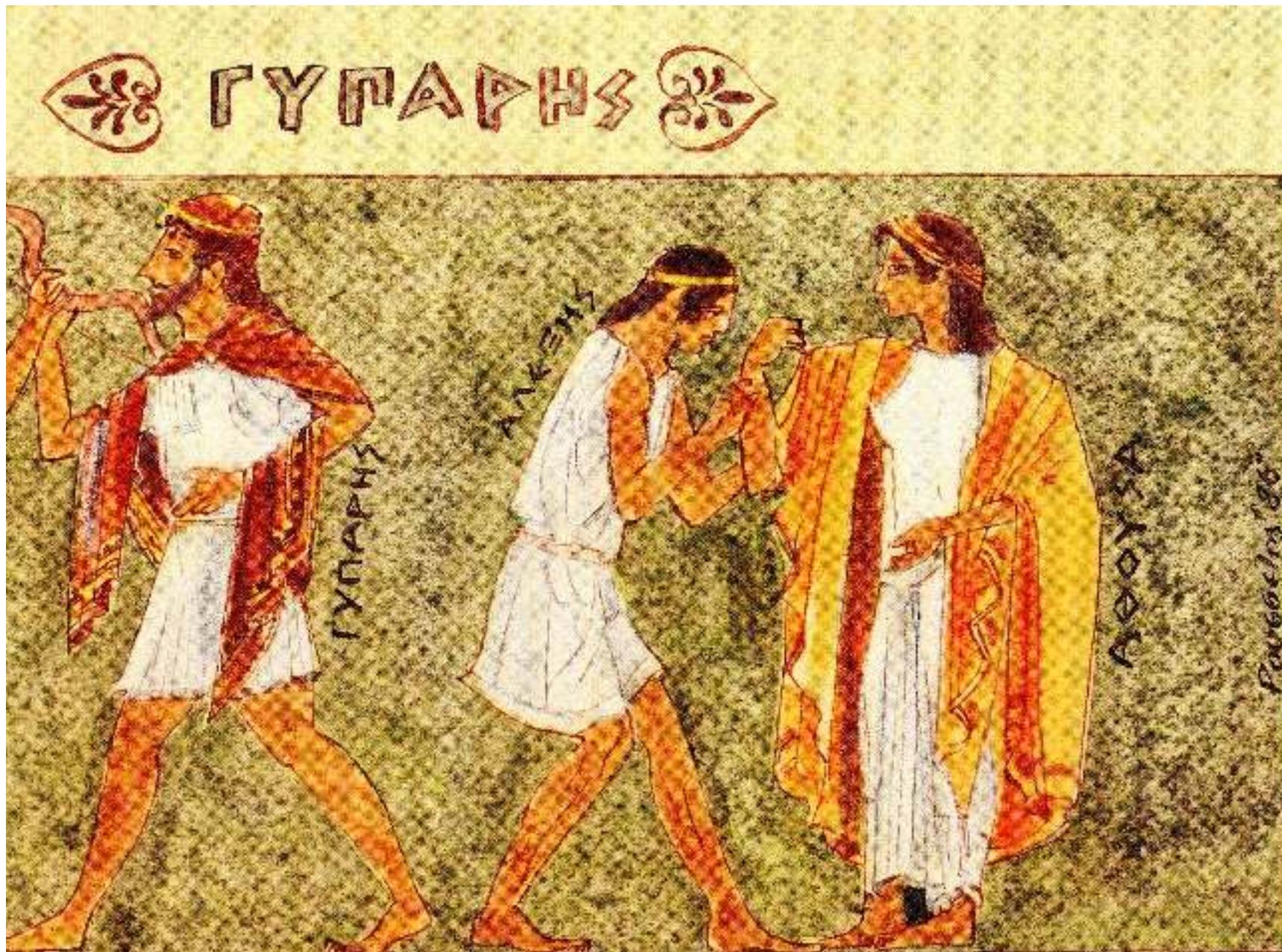
Κωμωδία
του Γ. Χορτάτση

Πίνακας του Ρουσσέτου
Παναγιωτάκη

Kατζούρμπος

Όλος ο θίασος στην παράσταση του έργου από την Εταιρεία Θεάτρου Κρήτης, το 1980

Το ποιμενικό δράμα
Πανώρια
του Χορτάτση

- Πίνακας του Ρουσσέτου Παναγιωτάκη

17ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Ο αιώνας
των μεγάλων έργων

Η' ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ

καὶ διμορφη ὅπτως ὄφομασμόν
Εἰς τύπον καὶ εἰς φαρμάσιψ τῷρα
μεωψί βαλμένη

Με ἔξοδες τὸ δύσκολον Νικολά
τὸ ἐκ Κρήτης
Δρυμητίους τὸ τωιλίστη
οἱ Αποκορωφῆταις

Κοντά εἰς τὸν φιλικόνα Λύπτινον τὸν Πινέλην
Συνθετέοντο μερόφα μὲν μετρητέρα μέλη

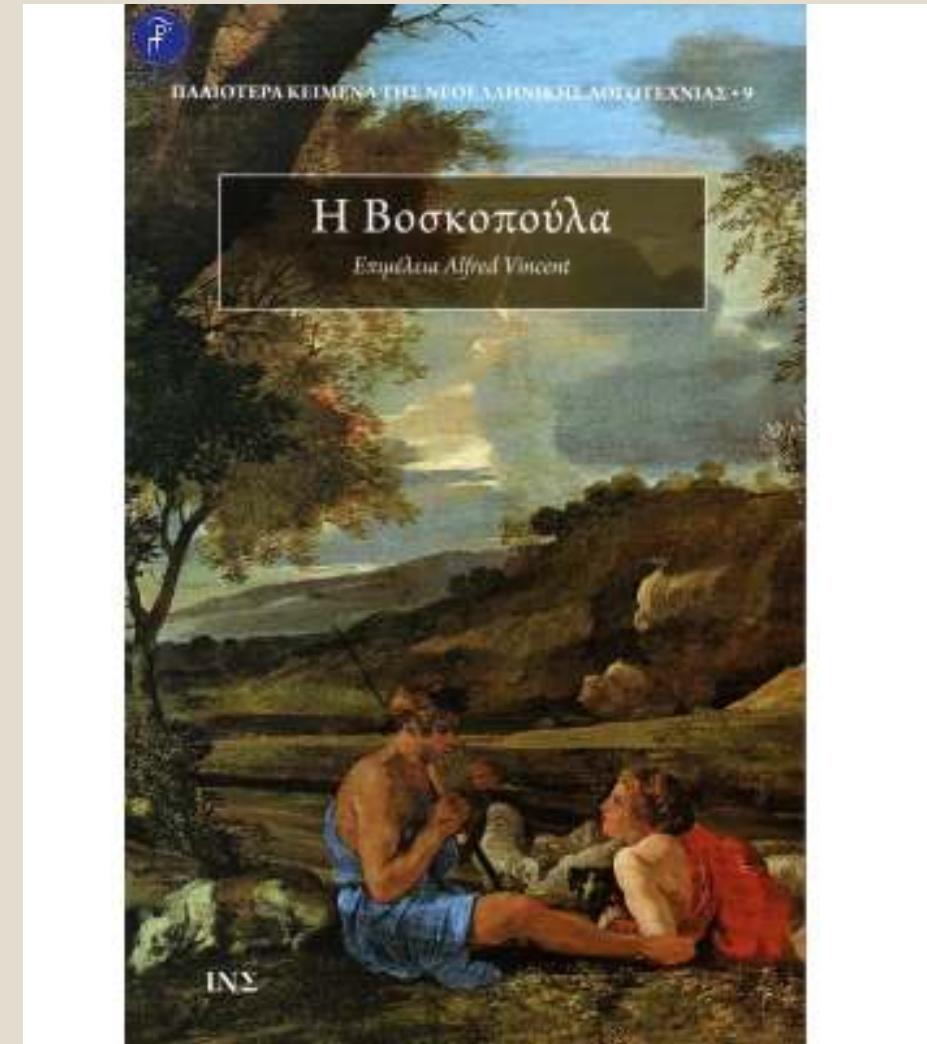
ΕΝΕΤΙΗΣ ΙΝ.

Ἐγκάτο Στοχονίας. ♀ χ ς
Con Privilegio.

Ανωνύμου, *H βοσκοπούλα*

Η σελίδα τίτλου από την πρώτη έκδοση
της *Βοσκοπούλας* (1627) «με ἔξοδες του
ευγενικού» Νικολάου Δρυμητινού.

Οι σύγχρονες εκδόσεις

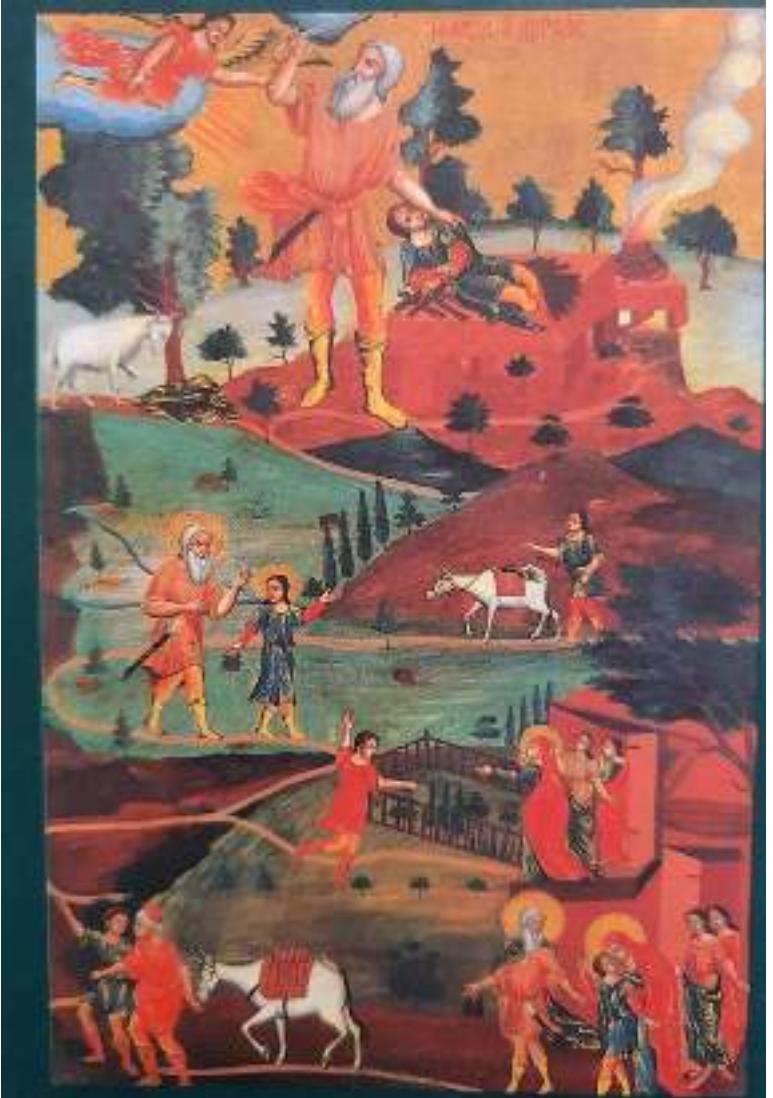
Abraham Bloemaert, *Βοσκός και βοσκοπούλα*, 1627, λάδι σε καμβά, Κρατικό Μουσείο Κάτω Σαξονίας, Αννόβερο, Γερμανία.

- Πρόκειται για ανώνυμο αφηγηματικό ποίημα (476 στίχοι), ένα από τα σημαντικότερα μπεστ σέλερ της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας.
- Ανήκει στην πανευρωπαϊκή παράδοση της ποιμενικής ποίησης.
- Γράφτηκε στην Κρήτη γύρω στα 1580-1600.
- Πρωτοτυπώθηκε στη Βενετία το 1627 και γνώρισε αλλεπάλληλες λαϊκές εκδόσεις μέχρι τον 19^ο αιώνα. Ήταν **η πρώτη έκδοση ελληνόγλωσσου έργου της ακμής της Κρητικής Λογοτεχνίας**.
- Ο Δ. Σολωμός, δύο αιώνες αργότερα, στον *Διάλογο* του (1824-1825) αναφέρει ότι «δεν είναι γυναίκα να μη γνωρίζει» το ποίημα, στη Ζάκυνθο τουλάχιστον.
- Ούτε οι βενετικές εκδόσεις ούτε το μοναδικό χειρόγραφο του έργου αναφέρουν όνομα ποιητή. Ο David Holton έχει επισημάνει ομοιότητες της *Βοσκοπούλας* με τον *Ερωτόκριτο* που τον έκαναν να σκεφτεί μήπως αποτελεί νεανικό έργο του Κορνάρου.
(Alfred Vincent)

Τραγούδι: Μιχάλης Σταυρακάκης

Ποιμενική σκηνή. Πίνακας αγνώστου, 16^ος αιώνας.

Η Θυσία του Αβραάμ

«Η Θυσία του Αβραάμ», κειμήλιο προσφύγων από τη Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας. Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

Εχάθηκέ μου η δύναμη, εκόπη η καρδιά μου,
η ψη μου συμμαζώνεται κι ήρθαν τα ύστερά μου.
Βοηθάτε μου, και δε μπορώ, γρικώ κι εβγαίνει η ψη μου,
ετέλειωσαν τα έτη μου, εδιάβη η ζωή μου. (στ. 191-194)

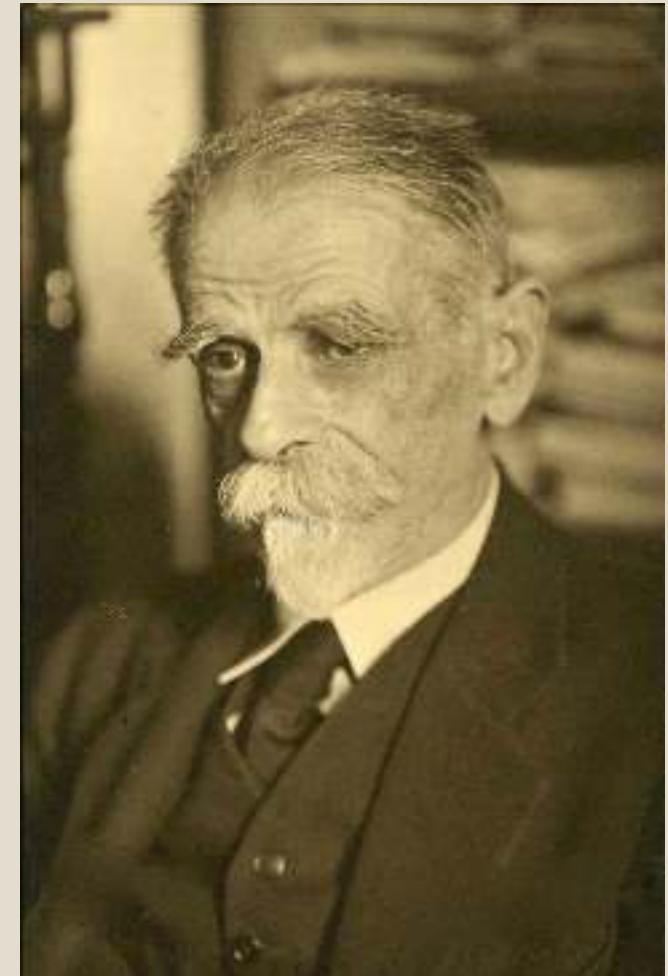
Σκηνή από παράσταση της Εταιρίας Θεάτρου Κρήτης, 1974
Αβραάμ (δεξιά): ο Αλέξης Μινωτής.

Ερωτόκριτος

Κωστής Παλαμάς:

Ντροπή στο Έθνος που ακόμα δεν
κατάλαβε, ύστερ' από πέντε
αιώνων περπάτημα, πως ο ποιητής
του *Ερωτόκριτου*, αυτός είναι ο
«μέγας του Ελληνικού Έθνους και
αθάνατος ποιητής».

- ▶ Η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* παρουσιάζει ένα μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία μας: είναι η τελειότερα οργανωμένη γλώσσα που άκουσε ο μεσαιωνικός κι ο νεότερος Ελληνισμός.
- ▶ Η εντέλεια αυτής της γλώσσας φανερώνεται ακόμη πιο καθαρά με τον δεκαπεντασύλλαβο, που είναι ο στίχος που πλησίασε πιο κοντά από κάθε άλλο ρυθμό το βαθύτερο κυμάτισμα της λαλιάς μας. Ο ποιητικός λόγος μάς επιτρέπει να παρατηρούμε τη γλωσσική έκφραση σε βάθος. Δε δείχνει μόνο το λουλούδι, δείχνει το λουλούδι μαζί με τις ρίζες.

Γιώργος Σεφέρης:

Ερωτόκριτος και μαντινάδα

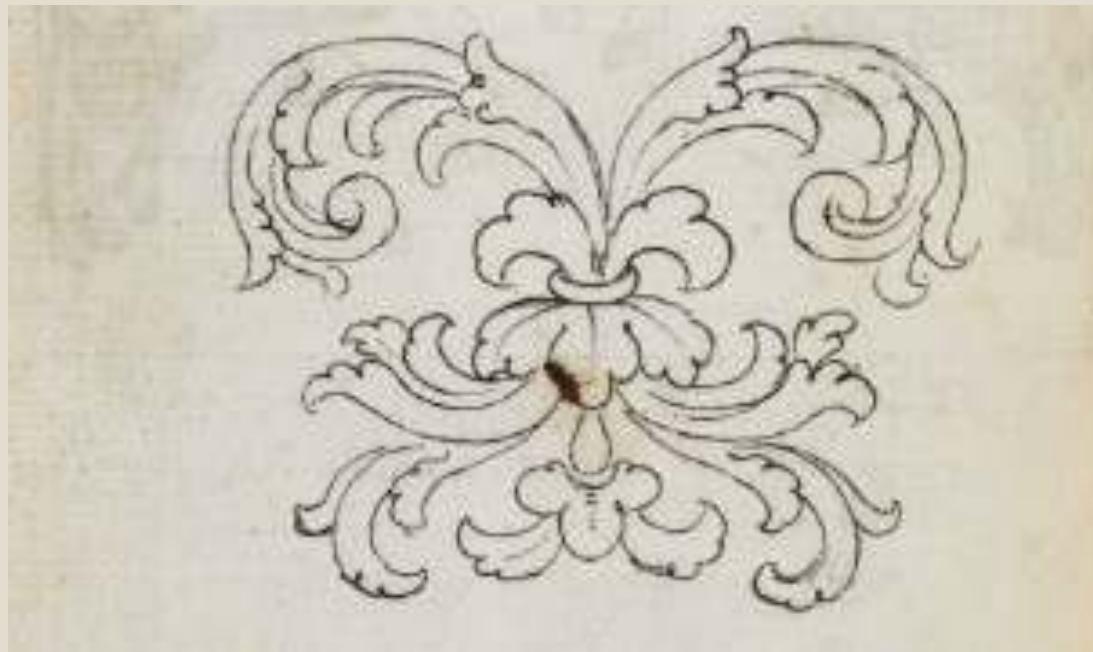
Μ. Ζ. Κοπιδάκης: «Ο *Ερωτόκριτος* στάθηκε θεματικό, υφικό και στιχουργικό πρότυπο για το κρητικό δίστιχο, τη μαντινάδα».

[Ανθολογία *Ἐν λόγῳ ελληνικώ...*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2003, σ. 175-176]

Κωστής Μουδάτσος: «Μαθαίνοντας τον *Ερωτόκριτο*,
και τεχνικές μαθαίνεις και ωραίους στίχους μαθαίνεις, και
ωραίες μαντινάδες μαθαίνεις»

[σειρά ντοκιμαντέρ «Η Ελλάδα από το Α ώς το Ω». Επεισόδιο 14: «Κρήτη, Μέρος Β΄: Βενιζέλος, Ερωτόκριτος και μαντινάδες», σκηνοθ. Λευτέρης Χαρίτος 2016]

Πρώτο Μέρος: Η γέννηση του έρωτα.
Οι «σιωπηλοί διάλογοι» των ματιών

Δεύτερο μέρος: Η Γκιόστρα (η κονταρομαχία)

Η Αρετούσα στεφανώνει
τον Ρωτόκριτο νικητή
της γκιόστρας.
Πίνακας του λαϊκού
ζωγράφου Θεόφιλου.

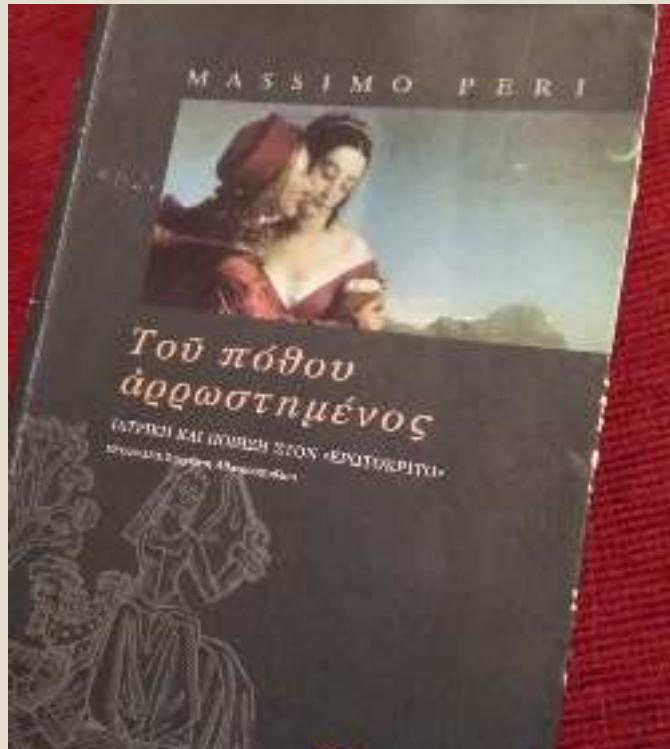
Τρίτο Μέρος: Οι νυχτερινές συναντήσεις.
Ο μυστικός αρραβώνας,
η εξορία και ο αποχωρισμός

Τέταρτο Μέρος: Η Αρετούσα στη φυλακή Ο πόλεμος με τους Βλάχους

Η ΕΡΩΤΙΚΗ ΑΓΑΠΗ ΩΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑ

Ἐγώ 'χα τὲς ὄλπίδες μου καὶ θάρρη μου σ' ἐσένα,
χίλια βοτάνια νὰ μοῦ βρῆς, νὰ μὲ γιατρέψῃς, νένα,
κ' ἐσύ, θωρῶ, μὲ τὴ φωτιὰ καὶ σίδερο γυρεύγεις
νὰ μοῦ γιατρέψῃς τὴν πληγὴ καὶ πλιὰ τὴν ξαγριεύγεις,
γιατί 'ναι σάρκα ζωντανὴ κι ώς σμίξη μετ' αὐτάνα,
μὲ θανατώνεις τὴ φτωχὴ σὰν κι ἄλλες ποὺ ἀποθάνα. 1220
Πῶς νὰ τὴ διώξω τὴ φιλιὰ κ' ἐκεῖνο νὰ μὲ γιάνη;
Ἄθρωπος ἀνημπόρετο* πράμα ποτὲ δὲν κάνει.
Κ' εἰς τὴ φιλιὰ ποὺ βρίσκομαι καὶ στέκω ν' ἀφορμίσω*,
δὲν εἶναι τοῦτο γιατρικό, νὰ λὲς νὰ τὴν ἀφήσω.

*ακατόρθωτο

*να τρελαθώ

Πέμπτο μέρος: η αποκάλυψη του Ρωτόκριτου / ο γάμος

Ο ρόλος των ματιών στον έρωτα:

”Ηκουσα ἐδὰ κι ἐδιάβασα καὶ μιὰ βουλὴ κρατοῦσι
ἐκεῖνοι ὅπ’ ἀγαπιούντανε κι ἐκεῖνοι ὅπ’ ἀγαποῦσι:
Τὸ δοῦ μιὰ κόρην ὅμορφη, ἡ πεθυμιά ’ναι ἡ πρώτη
νὰ τοὺς κινᾶ νὰ ρέγουνται τῆς λυγερῆς τὴν νιότη:
καὶ πάντα τούτη ἡ πεθυμιὰ εἶναι μὲ τὴν ὄλπιδα
κι ἔχουν τὰ μάτια προδοτὴ σὰν κεῖνα ποὺ τὴν εἴδα·
καὶ μὲ τὴν ἄκρα τοῦ ματιοῦ μαντάτο τσῆ μηνοῦσι
καὶ μετ’ αὐτὸ τὸν πόθον τως τσῆ λὲν καὶ μολογοῦσι·
κι ἀ δοῦσι κι ἔχει ἀντίμεψη λιγάκι ἡ δούλεψή τως
ἡ πεθυμιά τως θρέφεται, πληθαίνει ἡ παιδωμή τως·
ἀξάφτει ἡ βράση τῆς καρδιᾶς, ἡ ὄλπιδα μεγαλώνει
καὶ κάθε λίγη στὴν ἀρχὴ παρηγοριὰ τῶς σώνει·

τὴ δούλεψη σπουδάζουσιν ὥστε νὰ τήνε φέρου
στὸ θέλου καὶ συχνιάζουσιν ἀργὰ καὶ ταχυτέρου,
καὶ τὰ βιβλία τα' ἐρωτιᾶς ἀνοίγου καὶ θωροῦσι
κι ἀν ἔχου νὰ κερδέσουσιν, εὔκολα τὸ γροικοῦσι.

Μὰ σὰν τὴ λυγερὴν ἰδοῦ κι εἴν' πάντα ξεγνοιασμένη,
σὲ πόρτα, εἰς παραθύρι τση ποτέ τση δὲν προβαίνει
κι ἀνεγνωριὰ σ' τσὶ κόπους τως δείχνει μὲ κάθε τρόπο,
παίρνουνται κάτω τὸ ζιμιό, σκολάζουσι τὸν κόπο·
κι ἐκεῖνος ποὺ ἐπαιδεύγετον, ἡ πεθυμιά του σβήνει
καὶ τὴ δουλειὰν ὅπ' ἄρχισεν ἄπρακτη τὴν ἀφήνει·
πλιὸ δὲν κοπιᾶ τὸ λογισμὸ μηδὲ τὸ νοῦ παιδεύγει,
βγάνει τὸν πρῶτον ἐγνοιασμὸ κι ἄλλη δουλειὰ γυρεύγει.
Σὰ δὲ συναπαντήξουσι τὰ μάτια νὰ σμιχτοῦσι,
εὔκαιρα βασανίζουνται ἐκεῖνοι π' ἀγαποῦσι·

Σελίδα πρώτη της 'Έφυφιλης' στην Βενετία (1637).

- Εν τω μεταξύ, στη Βενετία τυπώνεται για πρώτη φορά, το 1637, η *Ερωφίλη*, σε επιμέλεια του Κύπριου Ματθαίου Κιγάλα.
- Πρόκειται για μια έκδοση που, όσες ατέλειες και λάθη κι αν είχε, δεν παύει να είναι **η πρώτη έντυπη έκδοση θεατρικού έργου στα νέα ελληνικά**, και το δίχως άλλο συνέβαλε πολύ στη διάδοση της τραγωδίας.

◦ Την αυθεντική μορφή της
Ερωφίλης αποκατέστησε
το 1676 με την έκδοση
του έργου ο Κρητικός
Αμβρόσιος Γραδενίγος,
βιβλιοφύλακας της
Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.
Αυτή η έκδοση υπήρξε το
πρότυπο για όλες τις
επόμενες.

ΦΡΑΞΙΩΛΕΙΑ,
ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ
ΕΡΩΦΙΛΗ.
ΠΟΓΗΜΑ ΤΟΥ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ,
ΚΑΙ ΕΥΓΣΝΕΓΑΤΥ, Κυρίων, Γεωργίων
Χορτάτζη τη Κρητική.

Μετατυπωθεῖσα μὲν μὲν εἰς ελλήνικά καὶ Νικολάεν Γλυκέως,
τὴν δὲ λατινίνα, διορθωθεῖσα εἰς τὸν φυ-
σικόν την γλῶσσαν μὲν κόπον καθ' ἐπιμέλειαν
τὴν Σοφωτάτην καὶ Παισιωτάτην Αμβρόσιον
τὴν Γραδενίγην, Αβραάμ καὶ Βιβλιοφύλακας
τῆς Γαλλιωτέποτε τῆς Εντιμού
Αριστοχρατίας, της Κρητικῆς.

ΕΝΕΤΙΚΗ ΣΙΝ, ΧΑΣ.

Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκῇ, πᾶς δὲ λατινίνα.
Con Licenzia de' Superiori, e Privilegio.

Σχύλοι, σαῖς εἶναι τὸ θρεπό, ναὶ τόνε μοιραζότ.
Πιάσετέλι, Κορασίδες μα, πιδέξια ὅσο μπορεῖτε,
Μάτια μα κακοείζικα, κιντάητε τὰ θωρεῖτε.

Εἰς τῦτο τῶι συκώνυμον ἡ Κορασίδες τζήη καὶ πᾶτι
μέσα μὲ τίων Νεύσα, καὶ ὁ Χορὸς τῆς Γιωακών
ἀπομείωντας, καὶ λέγωντας τὰ κατηγε-
γραμμένα Βέρσα, σέρνουν πάντα τὸ
Βασιλιά μέσα, καὶ χαίρεται.

Χ Ο Ρ Ο Σ.

Ω πόσα κακοείζικας, πόσα λωλάς νὰ κράζε,
Τυχεύει κείνες απὸ δῶ, κάτια σῇ γῇ λογιάζε.
Πῶς εἶναι καλοείζικοι, κείς τ' Αἴρρα πῶς πετάσι,
Γιὰ πλάτος, δόξαις, καὶ πμάις, απὸ σ' αὐτὸς θωράστι.
Γιαπὲ ὅλαις η καλομοιραῖς τὸ κέρμας καὶ τὰ πλάτη,
Μιὰ μόνο σκιαῆται σὴ ζωὴ τῶι θρικαμένη τότε.
Μιὰ φστκαλίδα τὸ νερό, μιὰ λαύρα πᾶ πελεώνε,
Τέσσα γεργέσθη πλιὰ ψηλά, τζήη λόχαις τζήη συκώνη.

Τέλος τζήη Τραγωδίας τῆς Ερωφίλης.

Κι έτσι, μέσα από τις
συνεχείς αναγνώσεις
των έντυπων αυτών
βιβλίων, τα έργα της
Κρητικής Λογοτεχνίας
περνούν στη δημοτική
παράδοση του νησιού:

Η Ερωφίλη σε μορφή λαϊκής ρίμας

- Πέρδικα 'δῶ, πέρδικα 'κεῖ, πέρδικα στὸ χαράκι,
ἀφρουκκαστῆτε νά σᾶς πῶ ὥραξιο τραχγουθάκι.
'Αφρουκκαστῆτε νά σᾶς πῶ ὅγια τὴν 'Ερωφίλη,
π' ἀγάπα τὸν Πανάρετο καὶ ἡτανε καὶ φίλοι.
- 5 Μιὰν Κυριακὴ πρωΐ πρωΐ στὴν κλίνη τῆη καθίζει
καὶ μὲ τὸ χρυσομάντηλο τὰ δάκρυα αφουγγίζει.
Κ' ἡ νένα τῆης τῆνε ρωτᾶ κ' ἡ νένα τῆης τοῦ λέει:
—αΤί ἔχεις, 'Ερωφίλη μου, καὶ κάθεσαι καὶ κλαίεις;
—ηΝένα μου, εἶδα δυνειρό πικρό, φαρμακεμένο,
- 10 ἄς μοῦ τὸ βγάλη, ο Θεὸς καλὸ καὶ βλοημένο.
Πῶς διὸ πουλάκια ἐμορφα, περίσσα πλουμισμένα,
σ' ἑνα πολὺ ψηλὸ δεντρὸ ἡτανε φαλεμένα.
Γεράκι ἀπὸ πάνω ντας σὰ νά 'ταν θυμωμένο
ἐχύθηκε καὶ τό 'φας σὰ νά 'ταν λυσσασμένο.
- 15 Λέω μπάκ νά 'ν' ο χύρης μου, φοβοῦμαι καὶ ἀντηροῦμαι,
ἴσον κ' ἐγώ, Πανάρετε, μήπως ξεγεριστοῦμε».

— «Στὴ γῆ μήτε στὸν οὐρανὸν νὰ μήν 'κοινωνίῃ, καρά μου,
καλλιὰ Θεοτικὴ φωθιὰ νὰ κάψῃ τὴν καρδιά μου».

'Ο βασιλιάς τοῦ μήνυσε μ' ἐνα μεγάλο χρίνο,
20 ἀποὺ δὲν εἶναι, μὰ τὸ Θιό, καλλίτερος 'πὸ κεῖνο.
'Απὸ ἑκαὶ συγκάνεται καὶ πάει στὸ παλάτι.

— «Καλῶς τὸν δικλερό γαμπρό, γαμπρὸ Θὲ νὰ εἴ καμω,
μὰ δὲ σου τόνε κάμω 'γὰ τὸν δισκημό σου γάμου.
'Ο γεῖς τοῦ 'κόλα στὰ πλευρὰ καὶ στοὶ πατεύχεις κάτω,
25 μεγάλος χρίνος θίσυρνε τὴ γλώσσα' ἀποὺ τὸν πάτο.
Καὶ δύτεν ἔξεχώριζε ἡ γλώσσα' ἀποὺ τὰ χεῖλη,
έρταξ φορὲς ἐφάνταξε: — «Χάνε σε, 'Ερωφίλη.
'Η 'Ερωφίλη κάθισυνταν πολὺ συλλογισμένη,
κ' ἐπῆρεν τὴν ἡ νένε τζῆς νὰ πά νὰ δῆ τὶ γένη.
30 Στὸ δρόμο ποὺ πηγαίνανε ὁ χρίνος τοῦ παντήχνει.
— «Ορίστε, 'Ερωφίλη μου, ἐκεῖνο τὸ κανίσκι,
σου τὸ 'στειλεν ὁ βασιλιάς γιὰ νὰ σὲ κάμη νύστη.
Καὶ ξεσκεπάζει καὶ θωρεῖ κ' ἐθύρει τὴ κατημένη.
Νὰ δῆ τὸ προσωπάκι γτου μπερμπεροξυρισμένο.

35—«Τὸ ἀποδέλαιπτο κορρὶ ποῦ τὸ 'χετε ριμμένο;»

—«Τῶ λιονταριῶ μου τὸ 'δωκι καὶ τῶ σκυλιῶ μου βράση,
γιατὶ δὲν εἶναι δύνατό χῶμα νὰ τὸ κουκλώσῃ».

—«'Ορίστε, 'Ερωφίλη μου, κ' έκεινο τὸ μαχαίρι,
δ' θασιλιάς μοῦ τὸ 'δωκε, γιακ' νὰ σὲ κάμη ταίρια.

40 Ψηλὰς ψηλὰς τὸ πέταξε καὶ στὴν καρδιά τζῆς φτάνει.

Ποιὸς εἶδε κόρη νὰ σφαγῇ, νὰ κακοθενατίσῃ,
νὰ χάσῃ τὸ κορμάκι τζῆς γιακ' τὸ γτελήκανθή τζῆς;

Μαρία Ζερβάκη, Νέων 42 (1970)
Σημείων Πεδιάδος

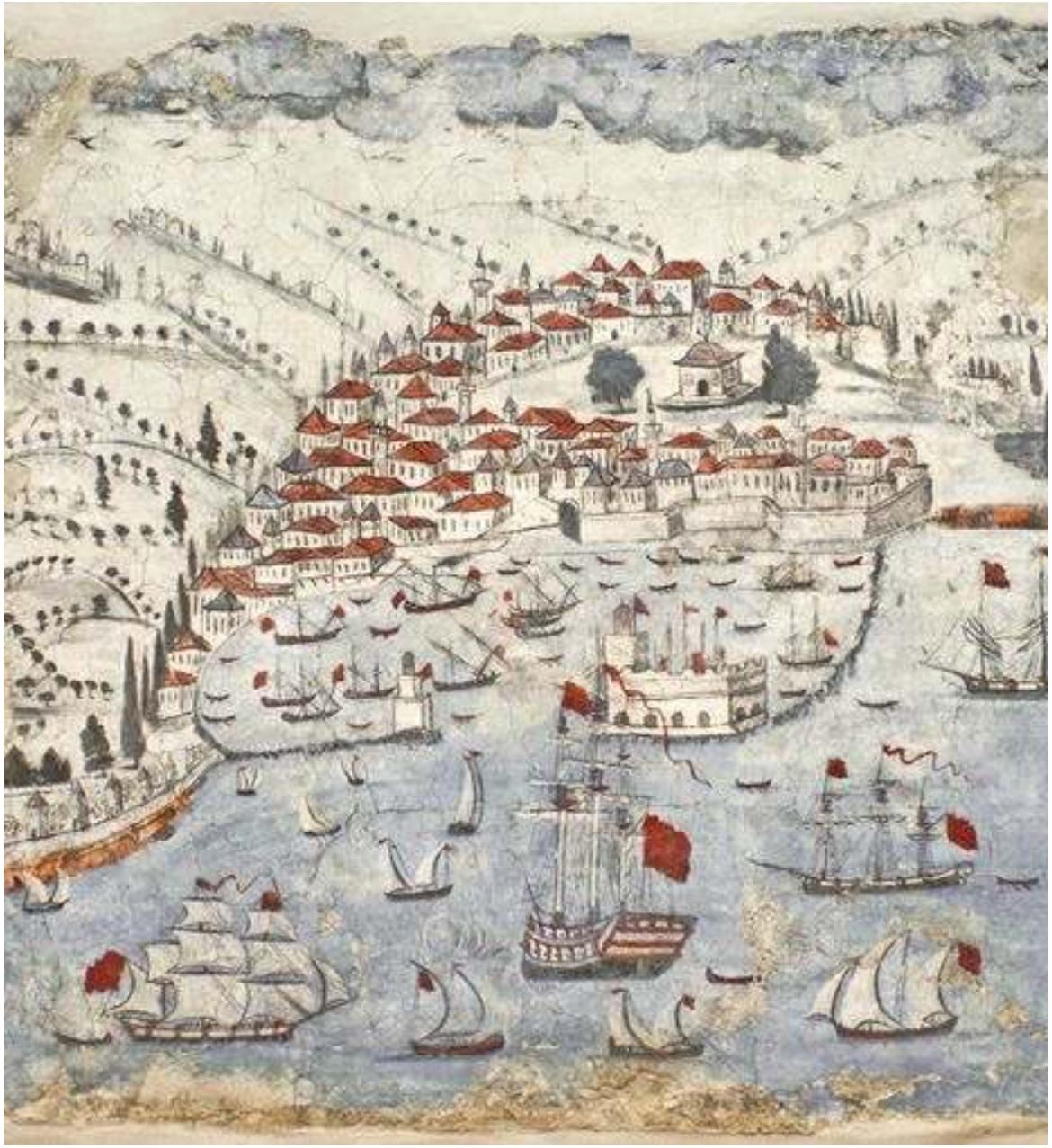
Από τη συλλογή του Θεοχάρη Ε. Δετοράκη, *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*,
Ηράκλειο 1976, σ. 101-102

Κάτι ανάλογο συνέβη και με τον πολυδιαβασμένο *Απόκοπο*,
όπου τα ερωτήματα των νεκρών που ακούσαμε νωρίτερα διαμορφώνονται
σε ανομοιοκατάληκτο δημοτικό τραγούδι του Κάτω κόσμου:

Λεβέντη, ποὺ κατέβηκες 'ποὺ τὸν 'Απάνω κόσμο,
εἶδες ἀνὲν χρατεῖ οὐρανὸς κι ἀν στέκει 'Απάνω κόσμος;
κι ἀνὲ βαφτίζουνε παιδιὰ κι ἀν χτίζου μοναστήρια;
εἶδες κι ἀνὲν παντρεύγουνται παλληκαριῶ γυναῖκες;
5 εἶδες καὶ τὰ μικρὰ παιδιὰ πῶς κάνου δίχως μάνα;
—αΚλαῖνε τὴ νύχτα γιὰ νερὸ καὶ τὴν αὔγῃ γιὰ γάλα
καὶ τ' ἀποξημερώματα: —«Ποῦ 'σαι, καλή μου μάνα;»

('Ασφεντιλὲς Σελίνου)

Από τη συλλογή του Θεοχάρη Ε. Δετοράκη, *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*,
Ηράκλειο 1976, σ. 165

Οδεύοντας προς το τέλος...

Ο Κρητικός Πόλεμος
και η οθωμανική κατάκτηση
(1645-1669)

Αριστερά: το Μεγάλο Κάστρο. Τοιχογραφία στην οικία του Φαζίλ-μπέη. Τουρκοκρατία, τέλη 18ου αιώνα.

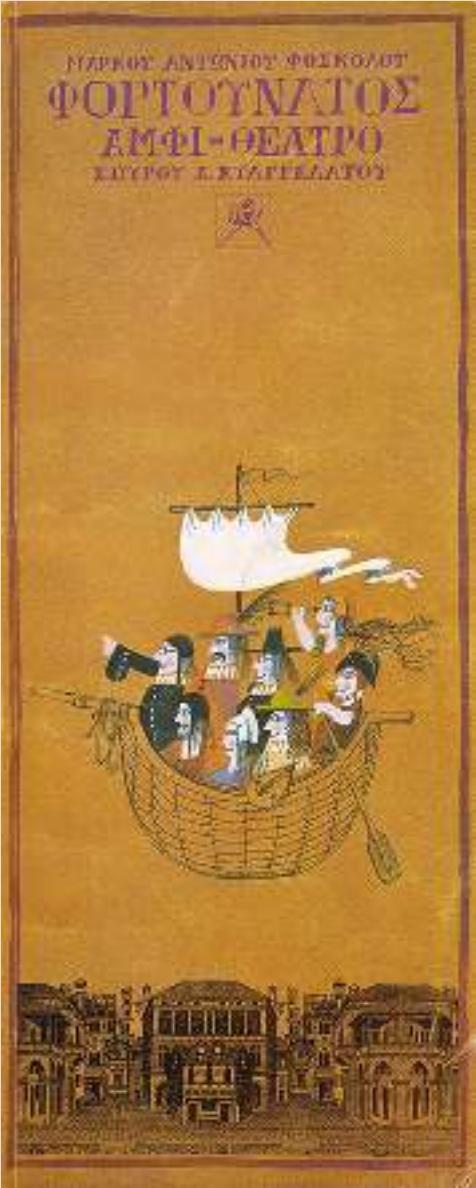
- Μετά την κατάκτηση ολόκληρου σχεδόν του νησιού μέσα σε δύο χρόνια, αρχίζει η πολιορκία της πρωτεύουσας, του Χάνδακα, που κράτησε σχεδόν 22 χρόνια.
- Τον πρώτο καιρό, η ζωή συνεχιζόταν περίπου κανονικά.
- Για παράδειγμα, γράφονταν θεατρικά έργα και δίδονταν παραστάσεις.

Τα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας που αναφέρονται στον Κρητικό Πόλεμο, ή γράφτηκαν στη διάρκεια του:

Λεπτομέρεια των τειχών του Χάνδακα
(φωτό: Χαρά Μαρκάκη)

Πρόκειται για: δύο θεατρικά έργα που το πρώτο εκδόθηκε και το δεύτερο γράφτηκε ενώ διαρκούσε ο πόλεμος, την τραγωδία *Βασιλιάς Ροδολίνος* του Ιωάννη-Ανδρέα Τρωίλου, και την κωμωδία *Φορτουνάτος* του Μαρκαντώνιου Φόσκολου, αντίστοιχα· δύο ομότιτλα, εκτενέστατα έμμετρα χρονικά, τον *Κρητικό Πόλεμο* του Αθανασίου Πικρού και τον *Κρητικό Πόλεμος* του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή· και τρία σύντομα έμμετρα: το *Μοιρολόγι*, πάλι του Μπουνιαλή, τον *Θρήνο της Κρήτης* του Γεράσιμου Παλλαδά, και την ανώνυμη *Λεηλασία της Παροικιάς Πάρου*.

Μαρκαντώνιος Φόσκολος, Φορτουνάτος, Κωμωδία - 1655

Επάνω: Αντώνης Περαντωνάκης, 2010

Αριστερά: Σπύρος Ευαγγελάτος, 1984

Τηλέμαχος Μουδατσάκης, 2017

Με την πολιορκία συνδέει τον
Φορτουνάτο ο Πρόλογος, και τα
τέσσερα ιντερμέδιά του για τον Τρωικό
Πόλεμο και την πτώση της Τροίας:

ΠΡΟΛΟΓΟΣ →

*Kai o Τούρκος, τ' ἀνομο σκυλί, τρομάραν ἔχει τόση,
που πλιο του δεν αποκοτά αποκάτω να σιμώσει.*

...

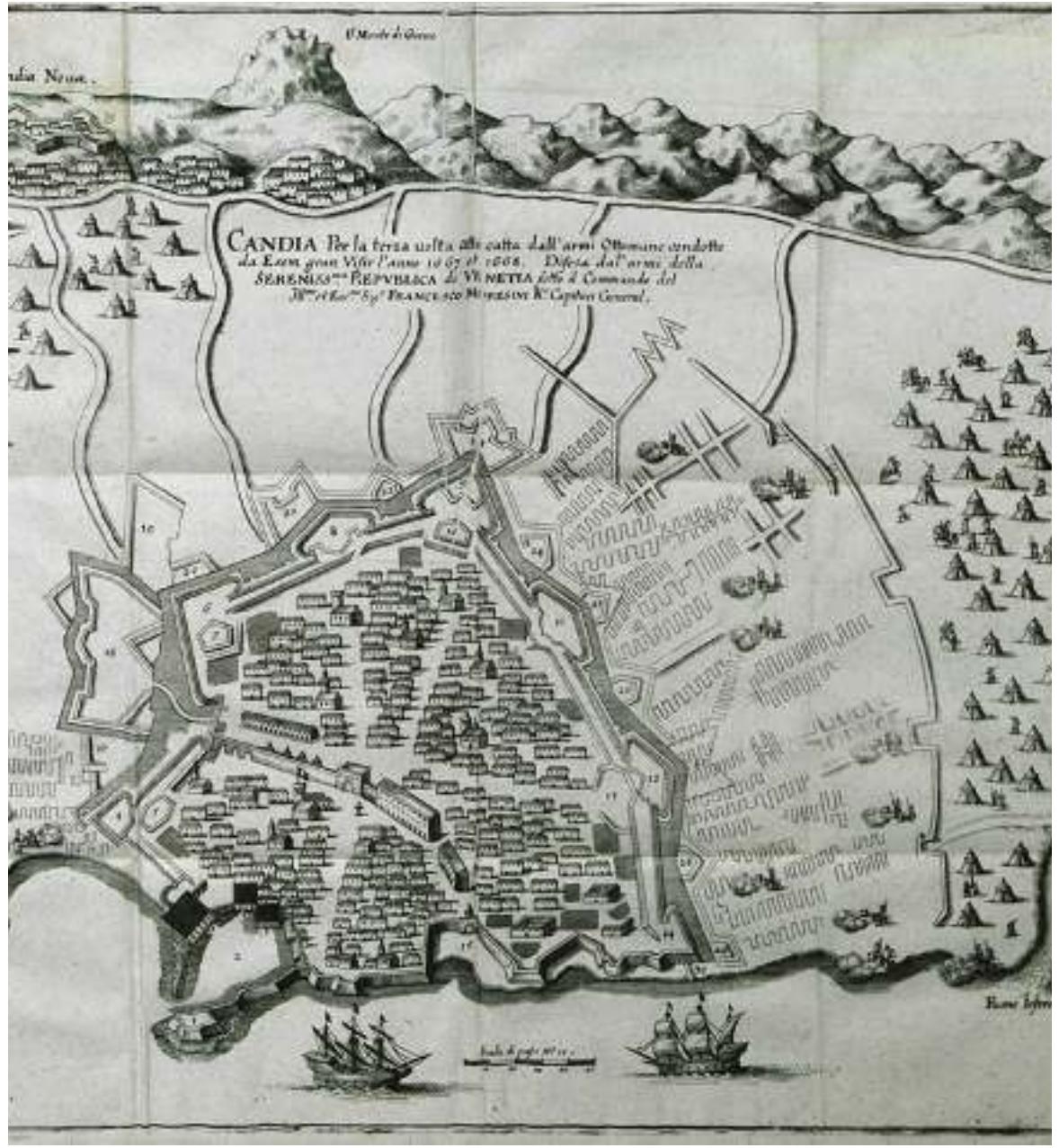
*Χαρά, λοιπόν, αμέτρητη όλοι σας καρτερείτε,
και εισέ λιγούτσικο καιρό, τη λευτεριά θωρείτε.*

4^ο ΙΝΤΕΡΜΕΔΙΟ →

*Ω, Τρόγια κακοριζική, πατρίδα αγαπημένη,
πώς δύνονται τα μάτια μου και βλέπου σε καημένη
και δεν τυφλώνονται; Γή ο νους πώς δεν παραλογίζει
κι ήλιος το φως του το λαμπρό σε σκότος δε γυρίζει;
Όφου και πώς τα κρίματα βουλού τσι πολιτείες,
χαλούσι και εις τον άνεμο πέμπου τσι βασιλείες!*

Η «Τύχη» (τώρα «Μούσα») από τόν Πρόλογο τού «Φορτουνάτου». Μεταγενέστερο (τέλος 17ου αιώνα) σχεδίασμα Έπτανήσιου καλλιτέχνη στό κειρόγραφο τού έργου.

Αριστερά: Απεικόνιση του Χάνδακα κατά τα τελευταία χρόνια της πολιορκίας, σε χάρτη του 1669

Κάτω: η ναυμαχία της 8^{ης} Μαρτίου 1668 έξω από τον Χάνδακα. Και ο Μοροζίνι, που πατά πάνω σε Οθωμανούς αιχμαλώτους.

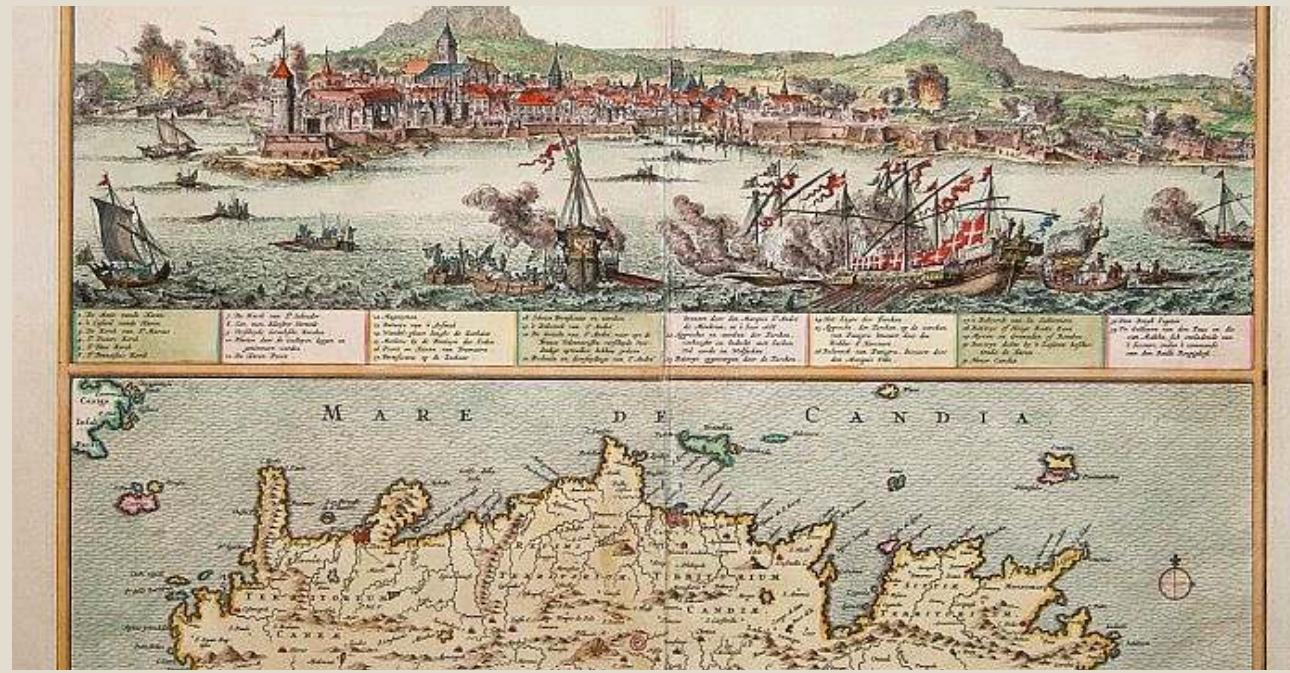

«Και παρ' όλη τη γενναιότητα με την οποία κρατήθηκε το τείχος για λίγες ακόμη μέρες [Αύγουστος 1669], ο βενετός αρχιστράτηγος Φραγκίσκος Μοροζίνι είδε ότι τελευταία κίνησή του θα έπρεπε να είναι η διαπραγμάτευση μιας έντιμης συνθήκης για την παράδοση της πόλης – συνθήκη που υπογράφτηκε στις 16 Σεπτεμβρίου, και περιελάμβανε δωδεκαήμερη προθεσμία για την εκκένωση του Χάνδακα, τον οποίο ο Κιοπρουλής, όταν μπήκε μέσα στις 27 Σεπτεμβρίου, τον βρήκε έρημο, σε σωρούς ερειπίων». (Θεοχάρης Δετοράκης)

Πορτρέτο του Βενετού
Francesco Morosini, αρχιωνάρχον
του βενετικού στόλου, στην όψιμη φάση
του Κρητικού Πολέμου, 17ος αιώνας.

Με την τελευταία αυτή πράξη του πολέμου, κλείνουν τεσσερισήμισι αιώνες κατοχής του νησιού από το ναυτικό κράτος της Βενετίας, ενώ ειδικά για τη νεοελληνική λογοτεχνία το έτος 1669 είναι έτος-τομή, καθώς σε αυτό συμβατικά τοποθετείται το τέλος της Κρητικής Λογοτεχνίας της ακμής, και σε πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών συνήθως είναι και το όριο για τη διδασκαλία των πρώτων αιώνων της νεοελληνικής γραμματείας εν γένει.

- Απεικόνιση του νησιού Δία ή Ντία, όπου είχαν καταφύγει οι κάτοικοι μετά τη συνθηκολόγηση και εκκένωση του Χάνδακα.

(σχέδιο από το περιηγητικό βιβλίο του Φλαμανδού Olfert Dapper, Amsterdam 1688)

ΜΙΛΑ Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ [ΗΡΑΚΛΕΙΟ]:

Ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά κι ὅσοι μὲ καρτερεῖτε,
όγιὰ νὰ μὴ μὲ πάρουσι, συχνιὰ παρακαλεῖτε·
ὅλη ἀς μὲ ρίξουν εἰς τὴ γῆ κι ὅλη ἀς μὲ καταλύσουν,
μονάχας οἱ Ἀγαρηνοὶ μὴ μὲ σαλαβατίσουν,
μηδὲ μοῦ βγάλουν τὸ σταυρὸν καὶ βάλουν τὸ φεγγάρι,
τὸ Μαουμέτη μηδὲ δῶ ἀπάνω στὸ λιοντάρι·
μὴ μπούσινε σ' τσὶ ροῦγες μου τ' ἄρματα νὰ κρατοῦνε,
τοὺς Χριστιανοὺς νὰ κυνηγοῦν καὶ νὰ τωνὲ κολοῦνε.
Δέομαι μὲ τὰ δάκρυα, Θεέ, ἀπάκουσέ με,
κι ἀπὸ τὰ τόσα βάσανα ὅπού 'χω λύτρωσέ με
εἰς τ' ἄδικο ποὺ μ' εὕρηκε τόσους καιροὺς καὶ χρόνους
κι ἔχω πληγὲς εἰς τὴν καρδιὰν ἀμέτρητες καὶ πόνους.

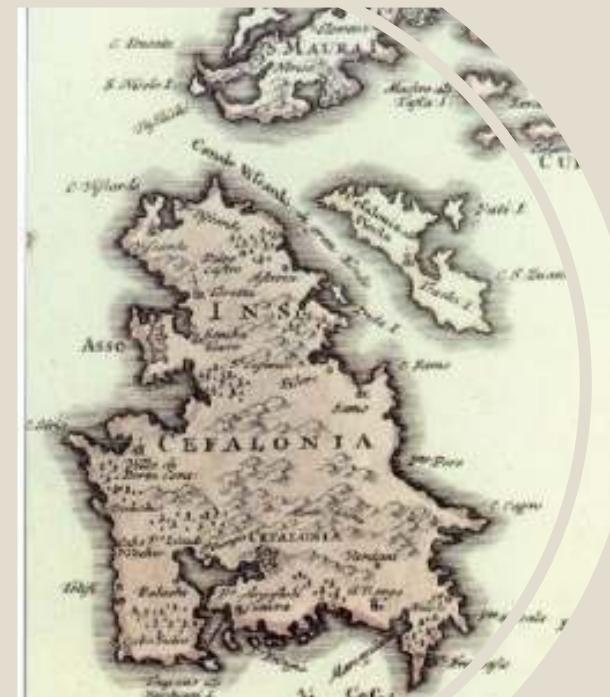
Κι ἔσύ, ὡ ὑπερθαύμαστη κυρία Μαριάμ μου,
Ξελύτρωσέ με τὴ φτωχή, Μεσοπαντίτισσά μου·
κι Ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες, κι Ἅγιε Τίτε δικέ μου,
σμίξετ’ ἐσεῖς οἱ ἔντεκα τώρα, βουηθήσετέ μου·
μὴ μποῦνε οἱ Ἅγαρηνοὶ νὰ μὲ καταπατήσου,
νὰ βγάλουν τὲς εἰκόνες σας ὅλες νὰ τὲς τσακίσου,
καὶ νὰ τὲς βάλουσι στὴ στιὰ μέσα, γιὰ νὰ τὲς κάψου,
κι ἐμένα τὰ ματάκια μου γιὰ λόγου σας νὰ κλάψου.
‘Ο, τι μοῦ μέλλει θὰ γενεῖ καὶ δὲν παραποῦμαι,
μόνο τὴ μάχη τὴν πολλὴν ὅπου ’δα θὰ θυμοῦμαι,
γιατὶ φοβοῦμαι βέβαια, ἀν εἴν’ καὶ μὲ νικήσου,
ὅσους κι ἀν πιάσου ζωντανούς, θὲ νὰ τοὺς καταλύσου».

Μετά το 1669...

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Μετά την παράδοση του Χάνδακα...

... η Κρητική λογοτεχνία
«μεταφέρεται» στα Επτάνησα και τη
Βενετία, μέσα στις αποσκευές των
προσφύγων.

Atto Primo.

Séra πρώτη I

Χειρόγραφο Έθν. Βιβλοθήκης ἀρ. 2928, σ. 61 (2) τ.
"Ἄτιο πρότοι, σένα πρότη (ατ. 1-24).

Καρυκίον γαπονηροῦ ισχύεινται δράστε,
μετέβη τὸν Τελεῖταν επίγειο γαπονηρόν.
Ωρα καὶ πολύτερη, τὰ σὰ γάρ τοι ἔλει,
τεραστική, μαλοθήρης κατέδε, ήμ' ἀρπα.
Δραγμοῖς ταρίδοις λείπει, τῷ λαβρούτιον,
καταλιποῖς ἐπίβατα δέοντα θεατούσιν.

Τύποι τῶν ἵκερόπολεων θυταδίης
αἰναναστέρη
πετρίσαι ὑπερίδηρος πετραντοῦ λαΐτο,
γιατὶς οὐρανὸς ἀρχαντοῦ τοῦ θεούτου καὶ μεῖν

Σελίδες από τα επτανησιακά χειρόγραφα του *Κατζούρμπον*
(αριστερά) και του *Ερωτόκριτον* (δεξιά).

Μετά το 1669

Η προσωποποιημένη Τύχη, που κάνει
τον Πρόλογο του *Φορτουνάτον*:
σχέδιο Επτανήσιου καλλιτέχνη σε λευκή
σελίδα του αυτόγραφου χειρογράφου
της κωμωδίας,
που το είχε πάρει μαζί του στην προσφυγιά
ο γιος του ποιητή, Μιχάλης Φόσκολος.

Τζουάνες Παπαδόπουλος

Στον καιρό της σχόλης

Αναμνήσεις από την Κρήτη
του 17ου αιώνα

Επειγόντες και πλημμύρες
Alfred Vincenç

Μετάφραση και επιμέλεια
Νικολάος Δεληγυεννάς

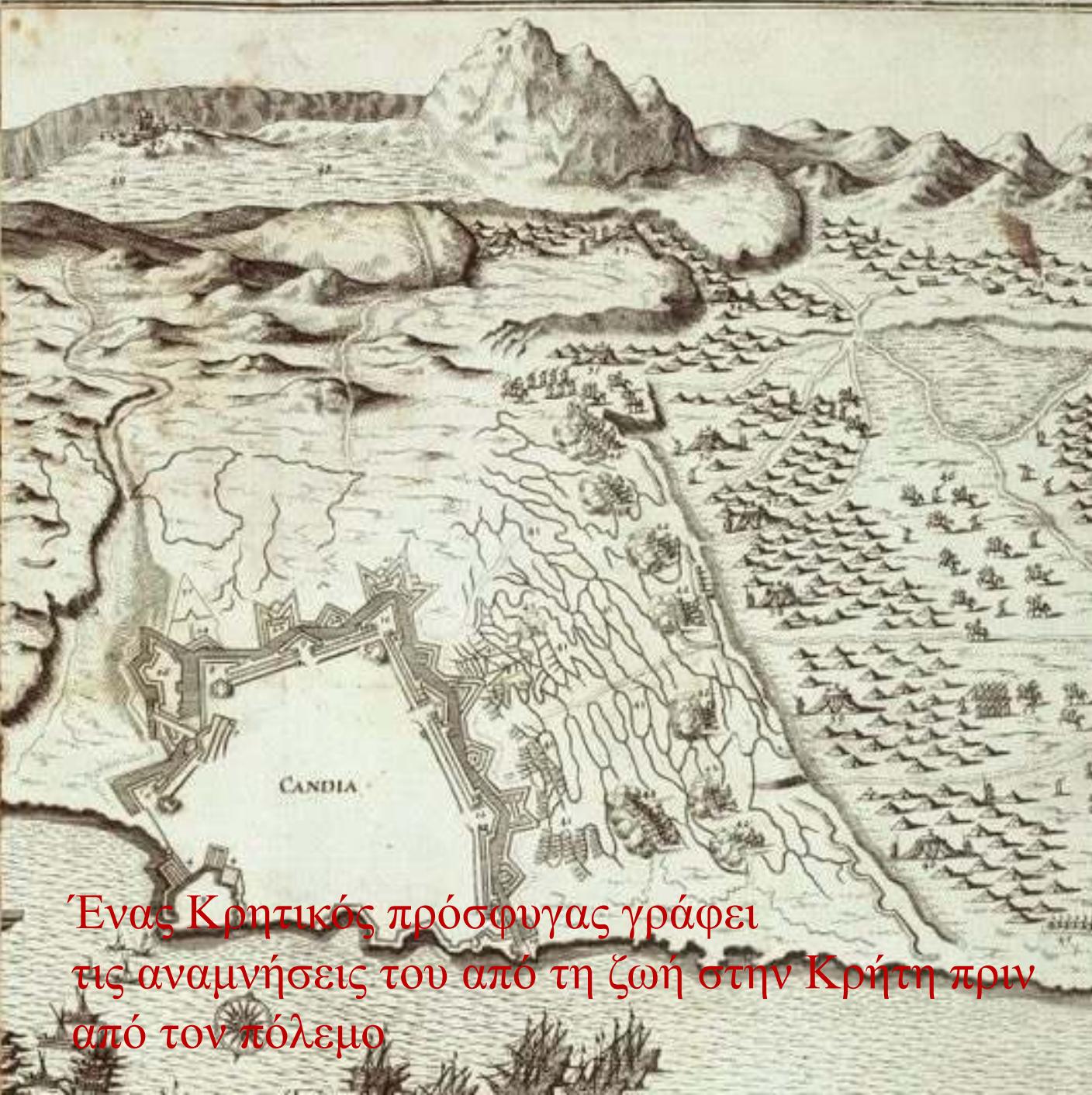
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΤΕΣ ΚΡΗΤΗΣ

1998

L'Occio

◦ Του Zuanne Papadopoli
(γένν. 1618)

Ένας Κρητικός πρόσφυγας γράφει
τις αναμνήσεις του από τη ζωή στην Κρήτη πριν
από τον πόλεμο

ДЕЯСТВОЕХУДЕ

ΤΟΤ ΔΕΙΝΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΤ
Εισερχεται Κρήτης γέρων μεν ἀνδρῶν πολεμίων τὴν
πελαγούσαν εἰς αὐχεναν περίσσει τῷ στόματι τοῦ οντού
εὔπονον εἰς ἄπεραν τὸν δέσμυντον μάνην χρή-
μα τῷ γένετο εὑρίσκονται περίστει λουσίρα-
τος τοῦ μηχαλέων πέπρων τῷ τοῦ τοῦ περ-
ιβολεῖον τὰ ποταμὰ πέπρων τοῖς. εὔπονος
τοῖς π. χ. 6. 6. ἀπὸ τοῦ μηχαλέων τὸ
μηχαλέων πέπρων τῷ ἡγεμόνι
εἴρηται περίστει λουσίρα-

ΠΑΡΑ' ΜΑΡΙΝΟΥ ΤΖΑΝΕ
ΤΟΥ ΑΓΓΟΜΕΝΟΥ ΜΠΟΤΜΙΑΝΗ¹
τη Ρεζιναίου τη αρίστη.
Con Licenza de Superiori, e Privilegio,

ENGLISH HN., 24M. S.

Πλάτα Ανδρία τοῦ Γελώνοῦ
χαρτὸν τῆς τοῦ Πόρτη τοῦ Λύκανθεων.

Κρητικός Πόλεμος του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, α' έκδ. 1681

A*egypti*

ΤΗΣ ΔΙΗΓΗΣΕΩΣ, ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΛΑΤΣΕΩΣ,
καὶ γενέτες, ὃ τὰ αἴθιον Νίσυ Κρήτης,
χωρίζεται, τῷ πίροφοιντος; παρὰ Μαργάρη
τὸ Ιζεν, τοῦ ἀπίλιγμοντος μακρινά
τὸν ὅκ πεδίον.

Γράφωντας δε τον θεόν, προχωπεύεις την απόδοσιν
τον πάλαιστραγή την σκλαβίαν, παρατημένης καὶ μέντοι.
Της εργατικῆς ὁλοκτόνων, γενέρων, χωρίστη, τοῦ οὐρα-
νοῦ την φύσιν τοποθετοῦντα, μὲν θεληταῖς αἰρεθεότοι,
καὶ ἵρισματι τοῦ χαράκα, τὸν πόλεμον τοῦ αὐγούστου,
καὶ τοῦ τετρακοπλεύτου, τὸν Βασιλοποταμόν τοῦ Αἰγαίου.
Νέαν δὲ αποτίξαντες τοιχούς, κισσᾶς τοῦ πεπιστυπτούντος,
παῦν πόρον γεννήσαντες, τοῦ ποτέ οὐδεὶς Θριάσιος.
Εἰσέβασται οὐδεμίασσος, τοῦ λαος πολλὰ τολματίσας
ιττὸς τοῦ φερετοῦ Θεού, όποιος μάς οργίζει;
Νέα δίκαιος γεννήσας γένοιτο, βέβαιωστος εἰς κοιταζόντα,
τοκλαύσας ὅπερ τοις καρδιάσικοῖς τα ταφάντα.
Νέα γένοντας τοτεμάτω, πάντας οὐκαλιπτόντας,
τοῦ τογένεος τὴν παρέμπη, εργάτην ποιεῖντα.
Διητὸς πόρος γροσσόντων, τὸ πλεῖστον τὰς ἡρατίας,
πῶς οὐρματιποτούντο, καὶ οὐδεὶς σκλαβούσιος.
Πάντας ἀντονέα καθηρισμένος τούρας ταρπατάσσει -
προθετός εἶναι ερέτος τῷ πονῷ, τῷ πλακών τῷ δάκρυ.

Η ΘΥΣΙΑ

THE AFRICAN

ΙΣΤΟΡΙΑ ΨΤΧΩΦΕΛΕΣΤΑΤΗ,

Εύγαλμέμη ἀπὸ τὸ Αἴγιαφ Γραφίω,
Σωθεμέσην παλαιὰ διὰ Στίχω
ἀπλάτι,

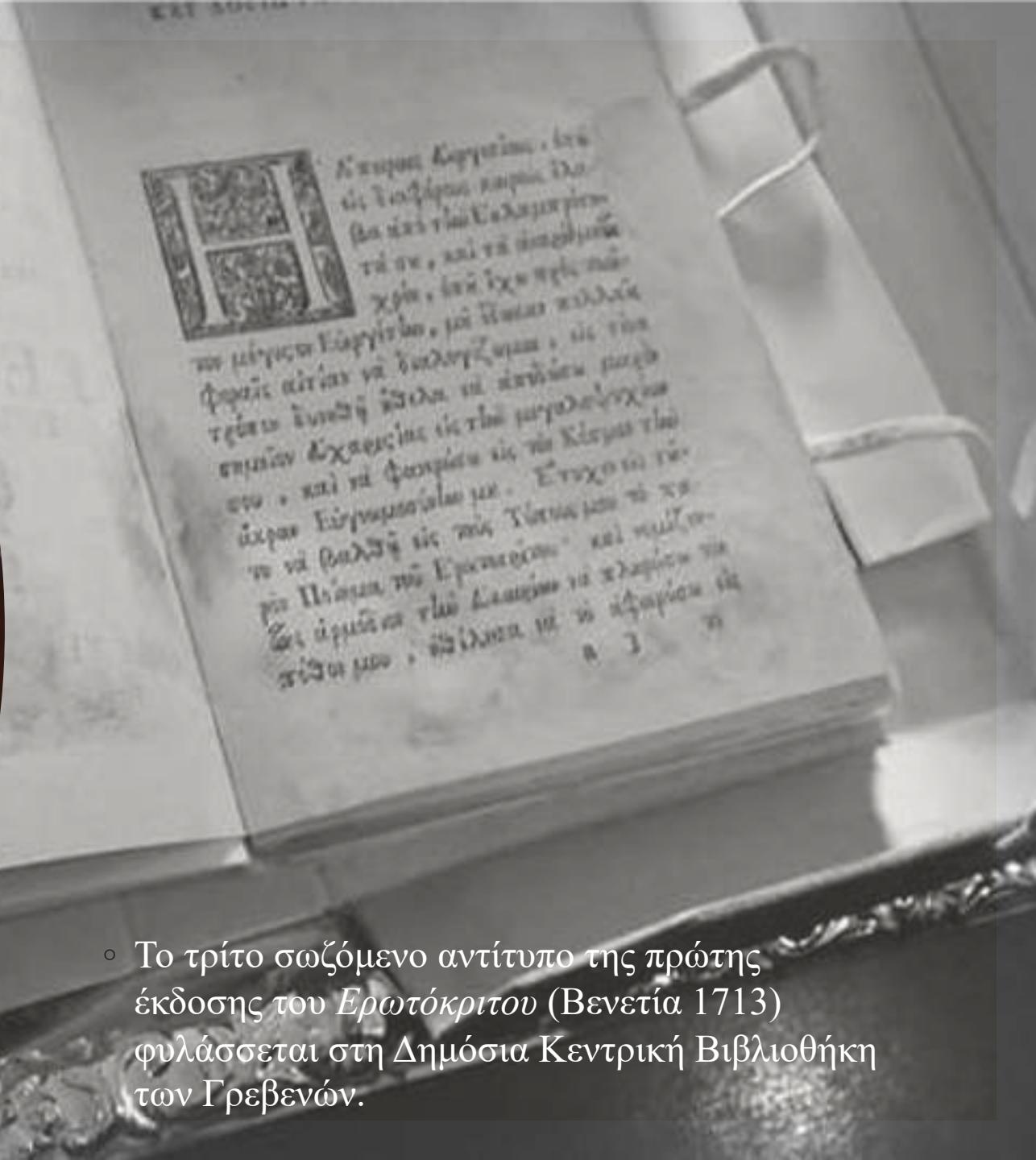
Καὶ τῶρα πάλιν εἰς χάρην τῷ Εὐσεβῷ,
Καὶ Φιλαρέτῳ μὲν πολλών ἐπιμέλειας διαρθρώ-
μον, καὶ μετατυπωμένη.

EIS Φ BENETI'AN, αΨΙγ'.

Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ, 1713.
Εἰς Ἀποχεταφίαν Λύτωνις τῷ Βόρτολι,

α' ἔκδ. της Θυσίας του Αβραάμ, 1713

- Το τρίτο σωζόμενο αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του *Ερωτόκριτου* (Βενετία 1713) φυλάσσεται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη των Γρεβενών.